

Лад местаў на магдэбургскім праве у Вялікім Княстве Літоўскім да паловы XVII ст.

Задачы гэтага даследавання наступныя: 1) актэсліць галоўныя рысы і лініі развіцця гарадскога самакіравання і звязаных з гэтым 2) юрыдычных формаў і сістэмаў, якія дзейнічалі ў местах Вялікага Княства Літоўскага на магдэбургскім праве (альбо хэлмінскім, як яго разнавіднасці). З гэтым звязаны 3) абсяг правоў і абавязкаў мяшчан у грамадска-дзяржаўнай арганізацыі гістарычнай Літвы. За дату *a quo* мы прынялі 1387 год, калі Ўладыслаў Ягайла выдаў першы прывілей для сталічнае Вільні, за дату *ad quem* — сярэдзіну XVII стагоддзя, калі ваенныя разбурэнні перапынілі развіццё літоўскіх местаў, выклікаўшы крызіс, з якога значная іх частка ўжо не здолела ўзняцца.

1. Пачаткі і пра грэс урбанізацыі

Найстарэйшыя места на абшары Вялікага Княства Літоўскага, пачаткі якіх сягаюць да XI і XII ст., развіваліся на перадавых у гаспадарча-грамадскім дачыненні рускіх землях. Да іх належалі Берасце, Горадня, Полацак, Віцебск, нарэшце, Менск. На тэрыторыі этнічнае Літвы ў XIII–XIV ст. развіліся тры места: столичная Вільня, Трокі і на памежжы Жмудзі — Коўна. Прывілей Казіміра Ягелончыка ад 1441 г. пералічваў 14 местаў, у якіх віленскія мяшчане павінны былі вызывацца (як і на астатнім абліччы) ад аплаты пошлін і мытаў. Поруч з названымі раней местамі, якія знаходзіліся

на тэрыторыі Літвы (у вузейшым сэнсе) і Беларусі, у ім выступаюць Слуцак і Наваградак. Да гэтага пераліку пазней далучасца Пінск, а з другое паловы XVI ст. Марілёў, які ў той час шпарка расце. Аднак буйных местаў, гэта значыць такіх, якія налічвалі — як зазвычай прымаеца — звыш 10 тыс. жыхароў, у Вялікім Княстве было няшмат. Яны былі асяродкамі замежнага гандлю і рамеснае вытворчасці, адыгрываючы істотную ролю ў гаспадарчым жыцці Вялікага Княства¹. Аточаныя мурамі, яны ў XVI ст. былі і важнымі абарончымі пунктамі.

Большую, чым у іншых краінах, ролю гralі ў Вялікім Княстве меншыя места і шматлікія мястэчкі. Доследы З.І. Капыскага і А.П. Грыцкевіча з Мінска² і, паралельна з імі, Станіслава Александровіча (на той час у Познані, цяпер у Беластоку) дазволілі вызначыць як колькасць, так і шляхі фармавання сеткі местаў і мястэчак на абшары Вялікага Княства³ ў межах пасля 1569 г. і інкарпараванага да Кароны ў тым жа годзе Падляшша. Гэтыя вынікі, прынятая навукай⁴, можна звесці да некалькіх пунктаў, а менавіта:

1. Першую — нешматлікую группу складалі места (альбо мястэчкі), што ўзнікалі ў сілу адмысловых гаспадарскіх прывілеяў, якія дазвалялі князям альбо панам пабудову замка, а пры ім места або мястэчка, якое, застаючыся пад аховай замку, рабілася гаспадарчым цэнтрам магнацкіх валоданняў і сродкам забяспечання замка таварамі і частковая вырабамі мясцовых рамеснікаў. Такіхарактар мелі, між іншым, тры прывілеі Івану Сапегу на пабудову замка і закладанне мястэчка ў Іказні (1504), Луневе (1510), Вятак (1516), Грыгорыю Осцікавічу ў Гегужыне (1511), князю Канстанціну Астрожскаму ў Смальнянах і Ваську Грыгаровічу ў Шупіне (абодва прывілеі ў памежным Аршанскім павеце ў 1522 г.). Нам вядома сама менш 14 такіх прывілеяў⁵.

2. Наступнаю, прычым шматлікаю (каля 100) групу былі мястэчкі, якія ўзнікалі на базе рынкаў і корчмаў, а часта і рамесніцкіх паселішчаў, што ляжалі каля двараў — асяродкаў гаспадарскіх маёнткаў, касцёлаў і кляштараў і ў прыватных уладаннях⁶. Прывілеі на рынкі і корчмы, а ў парадку выключэння і на кірмашы, атрымліваліся найчасцей для ўжо існуючых паселішчаў, таму можна здагадвацца, што яны няраз санкцыянувалі дагэтуляшні фактычны статус.

3. Фактарам, які прадвызначаю узнікненне шматлікіх местаў і мястэчкаў, былі патрэбы, звязаныя з аблугой ваннем шляхоў зносін. Гэтыя патрэбы, вельмі істотныя ў вялізной літоўскай дзяржаве, абумоўлівалі ўзнікненне шэрагу адмысловых паслугаў. Адмыслова заняўся ім Севярын Віслак, засяроджаючы ўвагу галоўным чынам на местах, адрадных магдэбургскім правам, тым часам як гэты цяжар клаўся таксама — і нават у яшчэ значнейшай меры — на мястэчкі, якія не валодалі правамі самакіравання і звязанымі з імі вызваленнем ад павіннасцяў.

4. Багата мястэчак, чыімі цэнтрамі былі перадусім рынкі, узнікла падчас палепшання гаспадарскіх уладанняў. Ужо ў 1527 г. ва ўставе для жмудскіх маёнткаў быў сформуляваны гаспадарскі наказ наступнага зместу: «*Места и корчмы в каждое волости наше на подобных местах садити и торги установити к пожитку нашему*»⁸. Гэты працэс узмацніўся падчас правядзення валочнае памеры ад паловы XVI ст. У мястэчкі ператвараліся ўжо існуючыя вёскі, альбо будаваліся новыя *«na surowym korzeniu»*⁹. Гэта было скіравана на развіццё таварна-грашовоа гаспадаркі і на павелічэнне даходаў гаспадара або прыватных паноў, што плылі з рынковых ап-латаў, ад ятак, крамаў і да т. п., капшчызны (падатак з продажу спіртнога ў розліў), мытаў, чыншаў, што плаціліся з мейскіх грунтаў, і інш. Шпарка разрасталіся ўжо існуючыя местаў, карыстаючыся з спрыяльнае гаспадарчае атмасфери, а таксама спрыяльных палітычных варункаў (гандаль з Расіяй)¹⁰.

Дбаючы пра ўласныя даходы, манархі доўга стараліся тармазіць развіццё прыватных местаў і мястэчак. Яшчэ ва «Уставе на волоки государа короля» ад 1557 г. манарх забараняў размяшчаць новыя прыватныя таргі бліжэй як за 3 мілі (каля 21 км.) ад існуючых местаў і мястэчак (таргоў), «*к переказе местом и торгом нашим абы не были*»¹¹. Аднак у выніку пажадання ў шляхты ў III Статуте Літоўскім, праз дваццаць гадоў, права закладання мястэчак было прызнана за кожным землеўладальнікам *«народу шляхетскага»*, які б «*для примноженья себе пожитку хотел на грунте своем местечко новое садити (...) и торговое в нем водлуг давнега звыклого обычаю (...) установити*» (раздз. I, арт. 29, § 8).

Гарадская сетка ў Вялікім Княстве не была раўнамернаю. З падлікаў С. Александровіча вынікае, што ў палове

XVII ст. на блізка 300 тыс. км² было агулам каля 900 местаў і мястэчак. Вось жа, у сярэднім адно места (мястэчка) прыпадала ў сярэднім прыблізна на 330 км², пры тым, што ў заходній частцы дзяржавы колькасць местаў была больш як удвая вышэйшаю, чым ва ўсходній частцы¹². Адно гарадскове паселішча ў заходній частцы прыпадала на 260 км², ва ўсходній — на 586 км². Агульную колькасць гарадскога насельніцтва ацэньвалі як прыблізна 370 тыс. на каля 4,5 млн. жыхароў Вялікага Княства ў палове XVII ст.¹³. Такія былі ўрбанізацыйныя падставы, у якіх адбывалася распаўсяджение магдэбургскага права на Літве і Беларусі.

2. Пра літаратуру прадмета

Прыняццё магдэбургскага і частковага роднаснага яму хэмлінскага права і яго адаптацыя местамі Вялікага Княства, а таксама наступствы гэтага працэсу цікавілі даследчыкаў здаўна. Як даследчыцкую праблему яе паставіў каля 120 г. назад М. Ф. Уладзімірскі-Буданаў, зыходзячы з проціпастаўлення ладу «земскага места», кіраванага паводле рускага права і звязанага шматлікімі повязямі з зямлёй, палітычным і гаспадарчым цэнтрам якое яно было, і муніцыпіюму на нямецкім праве. Увод магдэбургскага права — на думку Уладзімірскага-Буданава — разарваў дагэтуляшнюю ўніённую единіцу, а ізалюючы места ад зямлі, «унёс класавую барацьбу ў грамадства, дагэтуль поўнасцю ёй чужое». Гэта, у сваю чаргу, мела згубныя наступствы для ўсіх дзяржавы¹⁴. У блізкім напрамку пайшли высновы і У. Антановіча — гісторыка ўкраінскіх местаў, якія да 1569 г. уваходзілі ў склад Вялікага Княства. Ён асабліва падкрэсліваў станоўчыя наступствы сувязі места з зямлёю ў перыяд распаўсяджання магдэбургскага права¹⁵.

Да адназначна негатыўнага ў дачыненні да пранікнення магдэбургскага права стаўлення Ўладзімірскага-Буданава крытычна паставіўся Адольф Павінскі. Ён звярнуў увагу, што прыняццё гэтага права спрыяла развіццю гандлю і рамяства і росту грашовага абарачэння. Ён таксама выказаў сумненне, ці была прычынай упадку местаў муніцыпальная арганізацыя. На думку Павінскага, гэты ўпадак у XVII–XVIII ст. быў вынікам агульнага раскладу шляхецкага Рэчы Паспалітая¹⁶. Дадатную ў прынцыпе ацэнку магдэбургскага права

даў у апубліканай пасмяротна, слабой па сутнасці і не пазбаўленай супяречнасці працы аб местах і мяшчанах Вацлаў Аляксандр Мацеёўскі¹⁷. На яго думку, «адзін з найвыдатнейшых інстытутаў у сусветным заканадаўстве — магдэбургскае права, важнае (...) сваёю цывільнасцю альбо меставасцю». У гэтай меставасці дамінавала «дбанне пра набыццё маёмысці і клопат аб захаванні набытага». У іншым месцы ён падкрэсліваў, што на землях Польшчы і Літвы магдэбургскае права страціла нямецкія рысы, ці, наадварот, што ўжо ад пачатку было прасякнута славянскімі элементамі. Гэтыя высьновы напэўна павінны былі ўзгадніць станоўчу ацэнку ролі гэтага права з дактрынаю славянафілаў.

У расійскай навуцы змена ацэнкі ролі магдэбургскага права накрэслілася з канца XIX ст., калі Матвей Любаяўскі, займаючыся мясцовай адміністрацыяй, ухіліўся ад ацэнкі ролі магдэбургіі, абмежаваўшыся толькі пераказам крыніц¹⁸. Далей пайшоў Мітрафан Доўнап-Запольскі, які, даследуючы дзяржаўную гаспадарку Вялікага Княства, прыйшоў да высьновы, што юрыдычна-канстытуцыйнае адасабленне местаў стала заканчэннем пэўнага этапу іх развіцця і спрыяла шпарчэйшаму развіццю эканомікі, грунтаванае на тавараабмене¹⁹. Ужо крыху раней ролю магдэбургскага права ў развіцці местаў Вялікага Княства станоўча ацаніў Фёдар В. Тарноўскі — прафесар Імператарскага Варшаўскага Універсітэта. Між іншым ён падкрэсліваў упłyў польскіх збораў магдэбургскага права на пашырэнне знёсців з ім і ўжывання яго ў местах Вялікага Княства, пачынаючы ад другой паловы XVI ст²⁰. У 1917 г. Уладзімір Пічэта развіў і аргументаваў погляд, згодна з якім наданні магдэбургскага права прыспешвалі распачатую раней эвалюцыю вылучэння гандлёвых цэнтраў — местаў з сельскагаспадарчых рэгіёнаў — земляў²¹. А да поглядаў Уладзімірскага-Буданава і Антановіча звярнуўся А.С. Грушэўскі, документуючы жыццёвасць ладу «земскага места» і праявы супраціву ўвядзенню магдэбургскага права²². На гэтыя праявы мы звернем увагу ніжэй, не абсолютуючы іх, а беручы ў кантэксле ўсяго комплексу зменаў, якія — як відаць — будзілі ў навуцы вялікую цікаўнасць²³.

У савецкай гісторыяграфіі ў 20-я гады цікаваю для нас тэмама займаўся Васіль Дружчыц, які прысвяціў шэраг доследаў ладу местаў Вялікага Княства на магдэбургскім пра-

вс²⁴. Цікавасць да праблематыкі местаў на магдэбургскім праве жыве і сярод сучасных беларускіх і літоўскіх гісторыкаў. Трэба назваць перадусім Зіновія Капыскага²⁵, які займаецца местамі Беларусі ў XV–XVII ст., далей А. М. Карпачова²⁶, Анатоля Грыцкевіча — даследчыка гісторыі прыватных местаў гэтага рэгіёну²⁷, а з літоўскіх гісторыкаў — Юозаса Юргініса²⁸.

Негатыўную ацэнку магдэбургскага права, зыходзячы з пункту гледжання расійскае навукі другое паловы XIX ст., даў у 1958 г. В. Д. Атаманоўскі, развіваючы падыход, паводле якога магдэбургскага права вяло да страты мяшчанамі на заходнерускіх землях правоў на зямлю, якімі яны валодалі раней, а значыць, і палітычных правоў. Да таго ж гэты аўтар падкрэсліваў, што магдэбургскага права было накінута ўкраінскім і беларускім местам звонку, бо юрыдычнай свядомасці насельніцтва гэтых местаў «зайсёды былі чужымі нормы сярэднявечна-каталіцкага магдэбургскага права»²⁹. Пазіцыя В.Д. Атаманоўскага засталася досыць ізаляванаю.

У сярэдзіне 60-х гадоў, вызначаючы сваё стаўленне ў справе ролі магдэбургскага права, З. Капыскі сцвярджаў, што «па меры канцэнтрацыі ў местах рамёстваў і гандлю, а значыць, іх гаспадарчае самастойнасці, узмацняюцца імкнені мяшчан да грамадскага самастойнасці (...), да афармлення ў стан феадальнага грамадства з уласнымі правамі і прывілеямі». Гэта знайшло выраз у прывілеях, якія надавалі местам магдэбургскага права, што стала — паводле Капыскага — «юрыдычнай падставаю, якая санкцыя навала іх становішча ў грамадстве як асобнага стану. На яго падставе яны ўтварылі ўласную супольнасць з абіранымі органамі ўлады, адміністрацыі і суда, з юрыдычнымі і палітычнымі гарантыймі сваёй гаспадарчае дзеянасці»³⁰.

Так прадстаўляеца агульная схема. Але гісторыка цікавіць таксама — калі не перадусім — канкрэтныя факты, плыні, якія ў іх выяўляюцца, нарэшце, дынаміка зменаў. З гэтага пункту гледжання доследы савецкіх гісторыкаў змяшчаюць багата матэрыялаў і высноваў. Шкада толькі, што гэтыя доследы праводзяцца паводле сучасных межаў — асобна для Літвы, асобна для Беларусі — штучна дзелячы гісторыя-палітычнае цэлае Вялікага Княства Літоўскага, якое ахоплівала літоўскія і беларускія землі, а да Люблінскага уніі 1569 г.

і Падляшша з Украінаю. Калі нават пакінуць гэтую апошнюю — якая мае багата адметнасцяў — наўзбоч, то для перыяду, які мы даследуем, аддзяляць Літву ад Беларусі не выпадае³¹.

Доследы польскіх гісторыкаў дапаўняюць як ранейшыя працы расійскіх гісторыкаў, так і пазнейшыя беларускіх і літоўскіх і перагукаюцца з імі. Першую спробу прадставіць лад местаў Вялікага Княства Літоўскага ў польскай літаратуре зрабіў С. Кутшэба. Аднак паспешлівыя абагульненні, не падмацаваныя доследамі, як, напрыклад, меркаванне, што местаў Вялікага Княства грунтаваліся звычайна на хэлмінскім праве, што іх лад «быў копіяй ладу местаў, які існаваў у Польшчы», што пасада войта была на Літве, як правіла, спадчынаю, далёкія ад дакладнасці³². Доследы крыніц, распачатыя Г. Лаўмянскім, які заняўся адумесля спраўаю «ўваходаў» местаў Вялікага Княства ў гаспадарскія пушчы, адаптаваныя Г. Гандлем і ладам Магілёва ў XVI ст.³³, прадоўжылі ў канстытуцыйным аспектце Івон Яворскі³⁴, С. Выслоўх³⁵, а адноса статусу столінай Вільні — Уладыславу Каваленку³⁶. Пасля II сусветнай вайны польскія гісторыкі займаліся пераважна гісторыяй мястэчак на Літве і Беларусі, аналізуячы іх характеристар, а асабліва пытанне, у якой ступені яны былі гандлёварамеснымі цэнтрамі, а ў якой мелі аграрныя характеристар. Тут трэба згадаць працы Аліны Ваўжынчык³⁷, Ежы Ахманскага³⁸, асабліва ж Станіслава Александровіча. Апошнім часам з'явіўся і дослед аб засваенні нямецкага права ў местах Падляшша перад яго інкарпацыяй у Карону, выкананы Уладзімірам Ярмолікам³⁹. Агульную характеристарыстыку значэння лакацыі ў сярэдне-ўсходній Еўропе даў Б. Зентара, які звярнуў увагу, што, у адрозненне ад Польшчы, на Літве пры пераходзе на магдэбургскае права не праводзілася прынцыповых трансфармацыяў ладу гарадскога жыцця, бо заўсёды даводзілася вызначаць тэрыторыю гарадскога юрысдыкцыі⁴⁰.

3. Пачаткі адаптацыі магдэбургскага права

Грунтуючыся на ранейшых доследах, але звяртаючыся таксама да крыніц, лъга вызначыць напрамкі адаптацыі магдэбургскага або хэлмінскага права ў местах Вялікага Княства Літоўскага. Гэты працэс складаў частку паўсюднага ў

Цэнтральна-Ўсходній Еўропе прыняцця нямецкага права як арганізацыйна-юрыдычнае сістэмы таварна-грашовае гаспадаркі развітага Сярэднявечча. У Вялікім Княстве гэты практэс — крыху пазнейшы — набыў нямала адметных рысаў, якія адрознівалі яго ад іншых краін гэтага рэгіёну.

Напачатку трэба звярнуць увагу на факт, што магдэбургскія права ў Вялікім Княстве Літоўскім з'явіліся — як можна меркаваць — не ў выніку патрабавання ў мяшчан, якія імкнуліся здабыць асобны статус у практэсе вылучэння іх у асобныя грамадскія стан, а ў выніку дзейнасці ўлады «з гары». Улады славы Ягайла, пакліканы на трон Польскага Каралеўства, выдаў, яшчэ да ўзяцця ўлады ў Польшчу, дэкрэт аб усталяванні ў столінай Вільні ладу, аналагічнага таму, які існаваў у сталіцы Каралеўства — Кракаве⁴¹. Выглядзе на тое — хоць бы на падставе лаканічнасці прывілею ад 1387 г., — што манарх не зусім яшчэ ўяўляў сабе формы арганізацыі на магдэбургскім праве. Перадусім яму было важна зраўнаць пазіцыі Вільні з Кракавам, а таксама стварыць умовы, якія б заахвочвалі замежных купцоў і рамеснікаў сяліцца ў сталіцы Вялікага Княства. Вось жа, узорам для местаў на магдэбургскім праве ў Літве сталі не нямецкія, а польскія места. Гэта наклала свой адбітак на арганізацыйныя формы і права местаў Вялікага Княства.

Гаспадарчую акты ўнасьце места павінен быў абудзіць прывілей, нададзены праз 3 гады Берасцю⁴² — месту, якое, дзякуючы памежнаму размешчанню, складала цэнтр гандлю з Польшчай. Досыць шматлікія купцы — палякі і немцы — якія асяліліся тут, былі знаёмыя з ладам местаў на магдэбургскім праве і змаглі прасачыць, каб прывілей, выдадзены з іх удзелам, даваў ім гарантыі, звязаныя з судовым імунітэтам, што складаў зыходны пункт развіцця самакіраванага места. Ён выводзіў корпус жыхароў (*cives et incolas*) места, «*tam Theutonicos quam Polonos et Ruthenos*» [«як немцаў, так і палякаў і русінаў»], з-пад юрысдыкцыі вялікакняскіх чыноўнікаў, паддаючы іх суду войта (*advocatus*), які меўся быць толькі ўсталяваны. У сваю чаргу войт павінен быў адказваць перад гаспадарскім судом паводле магдэбургскага права. Наступны прывілей Вітаўта для Берасця — а ў той жа час магдэбургскія права атрымала і Коўна — паўтараючы пастановы папярэдняга, дадаткова ўдакладняў, што ў справах паміж мяш-

чанамі і людзьмі, што жылі пад юрысдыкцыяй (прысудам) літоўскага або рускага права (тут варта звярнуць увагу на гэтае разрозненне, згоднае з сярэднявечным прынцыпам асабовасці права), патрабуецца змяшаны суд (*iudicium mixtum*) ваяводы ці старасты або яго намесніка, з аднаго боку, і войта, з другога. Павіннасці на карысць улады мусілі вызначацца аналагічна, як у суседнім Любліне⁴³. Гэта сведчыць пра тое, адкуль браліся прыклады, і даводзіць увядзенне, поруч з судовым, эканамічнага імунітэту ў абсягу, які выкарыстоўваўся ў Малапольшчы.

У фармаванні ладу Вільні асаблівую ролю адыграў прывілей, выдадзены ў Троках Жыгімонтам Кейстутавічам у 1432 г.⁴⁴ І тут мела месца спасылка на лад Кракава як арганізацыйны ўзор. Прывілей даваў поўны судовы імунітэт, выводзячы віленскіх мяшчан з-пад юрысдыкцыі і ўлады вялікакняскіх чыноўнікаў і суддзяў. Гэта клала канец дэкрэтаваному ў 1387 годзе падпарадкаванню войта віленскаму старапсе (пасля 1413 г. — ваяводзе), нязгоднаму з сутнасцю магдэбургскага права.

Неўзабаве па выданні прывілею 1432 г. з'явіліся сведчанні пра існаванне ў Вільні гарадское рады з бурмістрам на чале (упершыню ў 1442 г.). Рада мела — напэўна ад пачатку — патрыцыянскія харктар. Як вынікае з дэкрэту Жыгімонта I ад 1536 г.⁴⁵, яшчэ раней пасада радцы была пажыццёва, а склад віленскае гарадское рады дапаўняўся шляхам кааптациі. Яна налічвала 12 бурмістраў і 24 радцы, спаміж якіх 2 бурмістраў і 4 радцаў павінны былі кіраваць местам, складаючы магістрат — як гэта называлася ўжо ў XVI ст. — і змяняючыся штогод. Раз на тыдзень павінна было збірацца пленарнае паседжанне рады. Бурміstry і радцы павінны былі належаць па палове да каталіцкага і праваслаўнага вызнанняў. Каб падкрэсліць раўнаправінае становішча мяшчан абодвух вызнанняў, дэкрэт вызначаў, што да скарбу, дзе апрача гарадскіх грошей захоўваліся прывілеі места, павінны былі быць чатыры ключы, два з якіх павінен быў мець рымскакаталіцкі бурмістр, а два — праваслаўны.

Прынцып парытэту каталікоў і праваслаўных у гарадскіх уладах, найраней вядомы з прывілею для Драгічына ад 1498 г.⁴⁶, калі магдэбургскае права, дагэтуль належнае толькі каталікам, было пашырана і на праваслаўнае насельніцтва

места, змяшчаецца шмат у якіх гарадскіх прывілеях у Вялікім Княстве. Ён, трэба меркаваць, выражаў хутчэй не столькі рэальны стасунак мяшчан абодвух вызнанняў, які на Літве ў вузейшым сэнсе прадстаўляўся інакш, чым у беларускіх местах, колькі сам прынцып раўнапраўнасці.

Адною з рысаў дэкрэту 1536 г. было тое, што ён датычыў перадусім урэгулявання канфліктаў паміж кіраунічым патрыцыятам і простым людам. Змаганне простага люду за ўзел у кіраванні местам выражала даспяванне грамадскіх структур Вільні і знайшло адбітак у пастановах гэтага дэкрэту. Заходзяючы ўладу патрыцыяту ў гарадской радзе, дэкрэт 1536 г. уводзіў засцярогу, што пасады бурмістра і радцы не можа займаць сын па бацьку і брат па браце. Гэта стварала перашкоду для захавання манаполіі на ўладу адным-двумя дзесяткамі наймагутнейшых сем'яў і пашырала кола пакліканых да кіравання местам.

Саступкаю простаму люду было прызнанне за ім права выражальца згоду на ўсталяванне новых падаткаў і аплат, як і на выдаванне новых местаўых уставаў. У абодвух выпадках патрабавалася згода агульнага сходу «паспалітага чалавека». Далейшай саступкаю было ўвядзенне кіравання фінансамі 4 шафарамі (ключнікамі), 2 з якіх прызначала са свайго ліку рада, а яшчэ 2 — са спісу 10 кандыдатаў, прапанаваных сходам простага люду. Наймацней ўзел простага люду выявіўся ў кантролі над гарадскімі рахункамі. Іх прымала кожныя 2 гады адмысловая камісія, складзеная з 6 дэлегатаў простага люду (абраных радаю са спісу 18 кандыдатаў, прадстаўленага агульным сходам), 2 радцаў, прызначаных радаю, і па 1 майстру з кожнага цэху, якіх таксама прызначала рада.

Як відаць, саступкі простаму люду былі сформуляваныя так, каб з аднаго боку гарантаваць яму ўплыў на змену павіннасцяў і гарадскіх правоў, а з другога — забяспечыць радзе кантроль за складам яго прадстаўніцтва, пакліканага распрадацца грашыма і кантроляваць выдаткі. Гэта дазваляла выключыць найменш зручных людзей, бо агульны сход прадстаўляў кандыдатаў, выбар спаміж якіх ажыццяўляла толькі рада.

У адрозненне ад папярэдніх гаспадарскіх прывілеяў, акт 1536 г. быў непасрэдным вынікам грамадскае актыўнасці мяшчан як цэлага. Ён часткова насыў характар

санкцыя наванага манархам кампрамісу, як вынікае з выразу «*A то суть тые артыкулы на которые се сами рада с поспольствем згодили*». Гэтыя артыкулы датычылі ўсталявання ключнікаў і формаў кантролю за іхнаю дзейнасцю. А пастанова аб прызнанні за простым людам права выказваць згоду на новыя падаткі і меставыя ўставы была рашэннем манарха, які скіліўся да ягоных жаданняў. У сваю чаргу паспольства зрабіла саступку, пагаджаючыся, з пэўнымі абмежаваннямі, на захаванне магістрату ў руках патрыцыяту.

Акт 1536 г. быў выдадзены пасля развязання ў 1521 г. Жыгімонтам I Старым аналагічнага канфлікту ў Кракаве. Па-раўноўваючы саступкі, зробленыя на карысць паспольства ў абодвух местах, Я. Яворскі прыходзіў да высьновы, што «у Вільні паспольства выстаўляла мешчанія жаданні, а атрымала больш, чым паспольства кракаўскае»⁴⁷. Глумачыў ён гэта тым, што віленскае паспольства было скільнейшым да кампрамісу. Таму саступкі на яго карысць не будзілі значных асцярог. Наадварот, пазбыццё раздражняльнікаў магло дапамагчы захаваць прынцыповую пазіцыю патрыцыяту ва ўладах места. Гэта думка, годная ўвагі.

Рэформы, якія вызначылі лад Вільні аж да ўпадку Рэчы Паспалітае, адбыліся на пачатку XVII ст. Тады ўзнікла, між іншым, прадстаўніцтва паспольства ў ablіcчи *сэксагінціврату* (60 мужоў), аналагічнага прадстаўніцтву паспольства ў местах Кароны ў форме *вігінци-* альбо *квадрагінціврату* (20 або 40 мужоў). Большыя лічбавы склад гэтага органа ў Вільні вынікаў з патрэбы захавання і тут роўнага прадстаўніцтва мяшчан рымскага і грэцкага абрадаў. Мяркуецца, што пакліканне *сэксагінціврату* ляжала ў інтэрэсе патрыцыянскага магістрату, які мог лягчэй упłyваць на прадстаўніцтва, чым на агульны сход паспольства.

4. Распаўсюджанне магдэбургскага права

Больш дэталізаваны выклад ладу віленскае магдэбургіі выглядае мэтазгодным не толькі ўважаючы на сталічныя харктары места, але і таму, што ў прывілеях магдэбургскага права для іншых местаў Вялікага Княства часта змяшчаліся спасылкі *expressis verbis* [адкрытым тэкстам] на лад Вільні як на ўзор, паводле якога яны меліся арганізоўвацца. Дык як

жа выглядаў лад гэтых местаў, на якіх грамадскіх падставах грунтаваўся?

На ўступе належыць звярнуць увагу на істотную розніцу, якая вынікае з таго, што ў адрозненне ад Чэхіі, Польшчы і Вугоршчыны ў Вялікім Княстве Літоўскім арганізацыя *iure theutonico* [тэўтонскага права] не ахапіла вёскі, а абмежавалася — за выключэннем спольщанае часткі Падляшша — выключна местамі. У выніку, тым часам як у названых дзяржавах самакіраўнічае места знаходзіла адпаведнік у блізкай да яго арганізацыі вёскі, у Вялікім Княстве магдэбургія была рысаю выключна гарадскою, і то толькі тых местаў, якія атрымалі адпаведныя прывілеі.

У распаўсюджанні магдэбургскага права існавала выразная розніца паміж заходнім і ўсходнім часткамі Вялікага Княства. У адрозненне ад заходніх часткі, дзе сканцэнтравалася пераважная бальшыня местаў на нямецкім праве, ва ўсходній частцы фармальная прывілеі, якія пераводзілі іх на магдэбургскія права, атрымалі адносна нешматлікія места, і то значна пазней. Падобным чынам стаяла справа на землях Наддняпроўскае Ўкраіны⁴⁸. Гэта вынікала не толькі з адрозненнем у гаспадарча-грамадскім развіцці абодвух рэгіёнаў, але і, трэба меркаваць, з арганізацыінае жыццёвасці рускае воласці, цэнтрам якое служыла места, а заможныя мяшчане, перадусім купцы, нароўні з баярамі складалі яе паноўны слой. Таму рэформа сустракалася з супрацівам з боку часткі паноўных груп у рускіх местах, а таксама з процідзеяннем з боку гаспадарскіх намеснікаў або дзяржаўцаў, для якіх улада над местамі была крыніцай як даходаў, так і сілы. Гэтыя супрацівы прадставіў і аргументаваў А.С. Грушэўскі⁴⁹. Апошнім часам Андрэй Дварніченка даводзіць, што ў падвалінах перамен, якія ліквідавалі даўнейшую еднасць места і воласці, ляжала развіццё прывілеяванае баярская вялікае ўласнасці, якая з пагардаю пазірала на места, дзе развіваліся гандаль і рамёствы, а значыць, таварна-грашовая гаспадарка⁵⁰. Месты, адасабляючыся ад зямлі, умацоўвалі сваю тоеснасць праз магдэбургію. У гэтым, як заўважыў ужо А. Грушэўскі, іх падтрымлівалі ўладальнікі, якія бачылі ў самакіраўнічых местах крыніцу грашовых даходаў. Дагэтуль уплывы з местаў у значнай меры перахопліваліся мясцоваю адміністрацыяй.

Акты, якія тычыліся ўзнікнення і ўгрунтавання магдэбургіі ў Кіеве, у гэтым дачыненні вельмі павучальныя⁵¹. Ліст вялікага князя Аляксандра ад 3 снежня 1503 г. да кіеўскага ваяводы сведчыць пра існаванне ў гэты час у Кіеве магістрату (ужо ў 1499 г. гаспадар у лісце да кіеўскіх мяшчан спасылаўся на «нямецкае права», якому яны падпарадкоўваліся). У 1503 г. манарх вызваліў мяшчан, якія не падлягалі магдэбургіі, з-пад прысуду цівuna, а таксама ад разнастайных павіннасцяў (стацыяў [утрымання войска], падводаў), абавязваючы іх выконваць местаўская павіннасці. Але толькі 29 сакавіка 1514 г. датаваны прывілей Жыгімonta I для кіеўскіх мяшчан праваслаўнага, каталіцкага і армянскага вызнанняў, які выводзіў іх з-пад правоў «польскіх, літоўскіх і рускіх», супярэчных «праву немецкаму майтборскому», і надаваў ім поўнае магдэбургскае права на ўзор стольнае Вільні. Але такая агульная фармулёўка з прычыны супраціву адміністрацыі, асабліва ваяводы, аказалася недастатковай. Таму 16 студзеня 1516 г. Жыгімонт I нанава пацвердзіў Кіеву поўнае магдэбургскае права, загадваючы між іншым вывесці існуючыя ўжо цэхі з-пад юрысдыкцыі замку і перадаць іх магістрату, а таксама вывесці мяшчан з-пад улады і прысуду ваяводы і яго намесніка з падданнем іх выключна суду войта.

У заходніяй частцы Вялікага Княства — на Падляшшы — на распайсюджанне гарадскога права паўплывала часовае кіраванне мазавецкіх князёў. Наданні імі правоў самакіравання падляскім местам, пацверджаныя пазней гаспадарамі альбо маўклівія прынятых, заставаліся ў сіле і пасля вяртання местаў пад літоўскае кіраванне. Так, Тыкоцін атрымаў гарадское права на ўзор Ломжы ў 1425 г. ад Януша I, Венграў — у 1441 г. ад Баліслава IV. У 1440 г. хэлмінскае права атрымалі Мельнік і Бельск, і напэўна Драгічын з Бранскам, як можна высноваць з захаваных пазнейшых актаў⁵².

Не заўсёды гарадское права ахоплівала адразу ўсё насельніцтва места. Напачатку яно надавалася толькі каталіцкай яго частцы, а праваслаўныя русіны заставаліся надалей пад уладаю вялікакняскай адміністрацыі. Толькі на схіле XV ст. за панавання Аляксандра прывілеі ахапілі ўсіх мяшчан. Ад 1495 г. у Бельску пад начальнства войта (які быў там з 1430 г.) перайшлі «*omnes praefatae civitatis incolae (...) etiam Rutheni*» [«усе жыхары названага места (...) таксама і русіны»]. Пры-

вілей, выдадзены ў 1498 г. Драгічыну, падобным жа чынам надаваў магдэбургскае права і праваслаўным. Дагэтуль яны падлягалі — чытаем у акце — рускаму праву, а каталікі — на мяцкаму, што выклікала спрэчкі і канфлікты. Аналагічна ў прывілеі для Мельніка гаспадар *«oppidi (...) et oppidani inhabitantibus tam graecae quam latinae ecclesiarum omnibus in solidum ius theutonicum, quod magdeburgense dicitur et eo contulimus»* [«места (...) і жыхароў места як грэцкае, так лацінскае цэркваў усіх пад адно нямецкае права, якое магдэбургскім завеща, і ... збіраем»], касуючы супярэчныя з ім літоўскія і рускія права і звычаі. Наступствам паширення магдэбургскага права на праваслаўных было ўвядзенне згаданага ўжо веравызнаўчага парытэту ў рарадскіх уладах.

Распаўсядженне магдэбургскага права на праваслаўнае насельніцтва сведчыла, што наданне яго трактавалася як прывілей. Гэта відавочна вынікае і з паступовага паширення паўнамоцтваў, якія складалі магдэбургскае права, у наступных прывілеях для паасобных местаў. У XVI ст. гэтая розніца набыла формы да такога ступені інстытуцыяналізаўвання, што гаспадарская канцылярыя пачала называць поўнае магдэбургскае права «*вялікім*». У прывілеі для Наваградка ад 1511 г. Жыгімонт I, надаючы месту магдэбургскія права і ўводзячы пасады войта, лаўнікаў і радцаў — напалову каталікоў, а напалову праваслаўных — дазваляў месту *«тымся правом майборскім судити и радити, а надо все тое большое право себе яко господарю зоставляем»*⁵³. Вось жа, места атрымала т. зв. малое гарадское права. Гэтаксама, панаўляючы прывілей для Мілейчыц, гаспадар засцерагаў: *«А надо все тое большое право себе яко господарю зоставляем»*⁵⁴. М. Доўнар-Запольскі малое гарадское права атаясамліваў з правам хэлмінскім, што паставіў пад пытанне В. Дружычыц⁵⁵. На думку гэтага апошняга факт, што хэлмінскіе права атрымлівалі меншыя местаў, яшчэ не сведчыць пра абсяг іхных паўнамоцтваў. Пры даследаванні гэтага пытання трэба ўзяць пад увагу і тэрытарыяльны фактар, бо хэлмінскіе права атрымлівалі местаў пераважна на Падляшшы, дзе ўпłyваў прыклад блізкае Мазовіі⁵⁶.

Пазней, зрэшты, і тут яно было заменена на магдэбургскае права паводле ўзору іншых местаў Вялікага Княства. Так, з хэлмінскага на магдэбургскага права былі пераведзе-

ныя Бранск (1493), Бельск (1495), Драгічын (1498), Мельнік (1501), урэшце — як яшчэ будзе гаворка — прыватнае места Нарва (1529)⁵⁷.

Можна меркаваць, што на практыцы магдэбургскае права не зайды адрознівалі ад хэлмінскага. На гэта паказвае між іншым факт, што ў XV ст. Варняны і Меднікі знаходзіліся на хэлмінскім праве, але ў XVII ст. пра іх гаварылі як пра места на магдэбургскім праве. Неадрозніванне абодвух правоў выступіла, напрыклад, у 1572 г., калі было пастаноўлена, што мястэчка Шкуды, якое належала Хадкевічам, будзе кіравацца разам магдэбургскім і хэлмінскім правам, але ў 1645 г. ягонае муніцыпальнае права было пацверджана як магдэбургскае ўжо без згадкі пра хэлмінскае. Наадварот, у 1652 г. радзівілаўскі на той час Слуцак нанава, праз каралеўскі прывілей, атрымаў магдэбургскае права, але ў 60-х гг. гарадскія ўлады, пакліканыя панам места Багуславам Радзівілам, павінны былі ўжываць і магдэбургскае і хэлмінскае, а пры патрэббе і «імперскае», г. зн. рымскае, права. Аднак пе-раважна якраз магдэбургскае права выцясняла хэлмінскае, якое ў XVIII ст. засталося ў сіле толькі ў нешматлікіх падляскіх і літоўскіх местах⁵⁸.

Падабенства да мазавецкіх стасункаў назіраецца і ў дзвеэтапным наданні гарадскога права. Магілёў, які развіваўся шпарка, атрымаў у 1561 г. малое магдэбургскае права. Тады места было вылуччана са складу воласці, а на яго чале пастаўлены войт, якому дапамагалі чацвёра сотнікаў. Кожны з іх меў «пад сваёй справай» частку места і ягоных жыхароў. Войт падлягаў замкавай адміністрацыі, якая была цэнтрам улады і для места⁵⁹. През шаснашаць гадоў, у 1577 г., Магілёў атрымаў вялікае магдэбургскае право⁶⁰. Места налічвала тады 1266 дамоў і 139 крамаў на рынку. Характэрна, што ўвод у поўнае гарадское права ажыццяўляўся адмыслова высланы гаспадарскі прыдворны⁶¹. Гэта было патрэбна, бо спалучалася з пераносам юрысдыкцыі і іншых даходаў з замкавае на гарадскую адміністрацыю. Наданне поўнае магдэбургскай прыспешыла развіццё места, якое ў 1604 г. налічвала ўжо 2211 дамоў і было другім пасля Вільні местам Вялікага Княства⁶².

Наданне гарадскіх правоў у два этапы адбывалася часам і пры лакацыі новага места. Тады першы прывілей змяшчаў звычайнэ вылуччэнне места праз акрэсленне яго межай,

наданне пэўных эканамічных паўнамоцтваў ягоным жыхарам, пакліканне войта як арганізатора места і абяцанне манарха надаць гарадскіе права, калі на абшары места аселіцца дастатковая колькасць насельніцтва. Другі прывілей па спаўненні гэтых умоваў, г. зн. па асяленні адпаведнага ліку жыхароў і арганізацыі гарадскога паселішча, надаваў яму магдэбургскае права. Напрыклад, места Высокое на Палессі, межы якога вялікі князь Аляксандр акрэсліў актам ад 1494 г.⁶³ Тады ж ён надаў войтаўства і вызначыў даходы места. Наконт магдэбургскага права прывілей змянічаў абяцанне, што места атрымае яго, калі заселіцца жыхарамі. Праз дзеяць гадоў па просьбе мяшчан гаспадар «на их чоломбитие то вчинили и право немецкое майтборское в том месте их им есмо вдали, потому как и в иных местах наших, в Берестии и в Дорогичине — для того, ажбы люди наши оседали и платы бы наши нам ся повышали»⁶⁴. З аналагічным аргументаваннем гаспадар надаў хэмінскія права ў 1510 г. прыватнаму мястечку Мукабоды, перайменаваному ў Новыя Места⁶⁵. Падобным чынам канцлер і ваявода віленскі Ольбрахт Гаштаут залажыў места Нарву, якому гаспадар пазней, у 1514 г., надаў хэмінскія права, а праз 15 гадоў перавёў яго на магдэбургскае. Прывілей сцвярджаў, што людзі асцерагаліся сяліцца ў месце на хэмінскім праве, бо яно недастаткова гарантавала іх самакіраванне і ўласную юрысдыкцыю. Змена павінна была зняць гэтыя асцярогі і даць мяшчанам жаданыя імі гарантыі⁶⁶. Інакш было з мясцовасцю Войн, дзе гарадскіе паселішча з войтам існавала ўжо ў 1511 г. Тут у 1518 г. былі вымераны валокі для мяшчан і было паабязана надаць ім магдэбургскае право⁶⁷, што і адбылося праз трох гадоў. Прывілей, які надаваў гэтае право — на ўзор Берасця і іншых местаў на магдэбургскім праве — быў выдадзены на просьбу бурмістра, радцаў і мяшчан Война⁶⁸. Адгэтуль магло бы вынікаць, што гарадская рада ўзнікла яшчэ да надання поўнага магдэбургскага права. Аднак гэты прывілей не быў праведзены ў жыццё, бо ў 1530 г. мяшчане звярнуліся да гаспадара з просьбай надаць ім абязанае магдэбургскае права, якое манарх і пацвердзіў у наступным годзе⁶⁹. Трэці лакацыйны прывілей Войн атрымаў ад Жыгімонта Аўгуста ў 1538 г⁷⁰. Вось жа, шлях, пройдзены гэтымі мяшчанамі да замацавання сваіх правой, быў нялёгкі.

Нададзенае магдэбургскае права местау не заўсёды ўдавалася захаваць, асабліва ў XV ст. У выніку яно няраз надавалася паўторна, як было ў Луцку, які атрымаў магдэбургскае права ў 1432 г. Пазней яно заняпала, напэўна ў выніку супраціву гаспадарскіх чыноўнікаў. Другім наваратам Луцк атрымаў магдэбургію паводле прывілею ад 1497 г.⁷¹

У прывілеі ад 1498 г., які надаваў магдэбургскае права Полацку, змяшчалася згадка, што «*подлуг тогож права майтборскага (...)* войтство знову уставляем». Яна сведчыць пра тое, што пасада войта (а значыць, гарадская юрысдыкцыя) была ўведзена яшчэ раней, але не ўтрымалася. Падобным жа чынам у 1516 г. былі паўторна нададзены гарадскія права Мілейчыкам, якія атрымалі іх у вельмі абмежаваным памеры («*A войт без наместника мелейчыцкого не имеет судити*»), відавочна ў выніку супраціву даўняе адміністрацыі нае структуры, якая напэўна прадвызначыла няўдачу і першае спробы мястечка здабыць самакіраванне⁷². Падляскі Сураж упершыню атрымаў права горада ў 1445 г., што павердзіў у 1501 г. вялікі князь Аляксандр, акрэсліваючы права і абавязкі мяшчан і спосаб абрання гарадскіх уладаў. Яшчэ раз Сураж атрымаў гарадскія права, прычым з вельмі абмежаванай юрысдыкцыяй, у 1570 г.⁷³ Аналагічна Слуцку атрымаў прывілей на магдэбургію ад слуцкага князя Алелькі ў 1441 г., але, відавочна, арганізацыя самакіравання тады не была праведзена ў жыццё альбо прыйшла ў занядад, паколькі праз два стагоддзі, у 1652–1653 гг., яна была нададзена паўторна⁷⁴.

Беручы агульна, лакацыя местаў *«na surowym korzeniu»* была ў Вялікім Княстве даволі рэдкаю з'яваю. На 24 падляскія местаў і мястечкі, якія да 1569 г. атрымалі гарадскія права, *«na surowym korzeniu»* былі лакаваныя ўсяго два⁷⁵. Найчасцей магдэбургскае права атрымлівалі ўжо існуючыя местаў і мястечкі, у тым ліку буйныя цэнтры, такія, як Кіеў (1494–97), Полацк (1498), Менск (1499), Магілёў (1561–77), Віцебск (1579). Ва ўсіх гэтых выпадках мы маем справу з гарадской рэформай, няраз падзеленай на этапы. Лакацыйны парог, вельмі істотны для польскіх местаў, не меў для местаў Вялікага Княства такога вялікага значэння. Гэта было адным з істотных адрозненняў у кшталтаванні ладу местаў на магдэбургскім праве паміж Польшчай і Літвой.

5. Прывілеянныя і непрывілеянныя гарады

Наданне гораду магдэбургскага (або хэмінскага) права было прэрагатывай валадара. Манаrhі былі — і ў гэтым гісторыкі згаджающа — у цэлым зацікаўленыя ў такіх наданнях. Вось як бачыў гэта У.І. Пічэт: «Надаючы местам-гродам самакіраванне і вылучаючы іх у асобную гаспадарча-адміністрацыйную адзінку, князі хацелі стымуляваць гаспадарчae разvіццё краю шляхам ажыўлення вытворчасці і гаспадарчай актыўнасці гарадскога насельніцтва»⁷⁶. Апрача агульна-гаспадарчых матываў, істотную ролю адыгрывалі фіскальныя меркаванні, што было *explicite* сфармулявана ў актах, якімі магдэбургскага права надавалася местам: Высокаму (1503), Магілёву і Мазыру (1577), Віцебску (1597). Згаджаючыся на просьбу мяшчан Магілёва аб наданні месту поўнага магдэбургскага права, манаrh матываваў гэта наступным чынам: «*To реч ест каждому невонтиливая, иж где мещане нищают там теж и доходы и поиситки [господарские] зменшаются*»⁷⁷. Клопат аб гаспадарскіх даходах быў падкрэслены і пры наданні магдэбургскага права Высокаму, пра што ішлося вышэй.

Значныя даходы, якія прыносялі самакіраваныя месцы, вызначалі палітыку валадароў. Так, калі ў 1498 г. гаспадар надаў магдэбургскага права Полацку, гарантуючы яго мяшчанам свабоду ад перавозных пошлін і зраўноўваючы іх у гэтым дачыненні з мяшчанамі Вільні і Трок, аблажкы (паводле звестак з 1529 г.) места падаткам, усталяваным у памеры 400 коп грошай штогод⁷⁸. Вільня тады плаціла 1500 коп грошай, Берасце 150 коп грошай, а Наваградак 50 залатых флары наў.

Акрамя таго, утвараючы мяццовae самакіраванне, валадар перакладаў на яго абавязак умацавання места — будоўлі муроў і драўляных умацаванняў (якія ў прывілеях называліся «парканамі») — і цяжар яго абароны. На самакіраванні ліжала і ахова парадку ў месце, клопат аб правільнай забудове, рэгламентацыя арганізацыі гандлю, рамеснае прадукцыі і г. д. Часам магдэбургскага права надавалася з адмысловых меркаванняў. Так было ў выпадку «гаспадарскага стану» Мілейчыц. Гэтая мяццовасць атрымала ў 1516 г., у другі раз, магдэбургскага права, бо знаходзілася на сталым шляху падарожжаў манаrhа, паноў і ганцоў, на паўдарозе паміж Мель-

нікам і Бельскам. У гэтым «стане» «гаспадар і яго двор не мели доброго слежсаня и вчасного одпочненя (...), а то для того, иж торгу доброго и корчом слышных в том стану нет»⁷⁹. Паўторнае наданне магдэбургскага права павінна было выправіць гэтыя недахопы, а таксама забяспечыць сродкі ўтрымання для двара, які будзе праязджаць сюдою. Вось жа, ад мілейчыцкіх мяшчан патрабавалася па паўчэрці аўса і па курыцы ад дому, а ад усяго места капу гусей і 4 камяні лою на свечы. Гэта яшчэ адзін довад таго, што ў магдэбургскім праве бачылі сродак гаспадарчае акты візацыі абдораных ім мясцовасці ў, якая павінна была прынесці карысць і ўладзе, якая ўдзяляла прывілеі.

Падобныя меркаванні былі вырашальнымі пры пераводзе на магдэбургскае права прыватных местаў. Тут часам сустракаюцца два дакументы: першы — наданне месту гарадскога права, здзейсненае панам места з вельмі важкаю агаворкаю, што на гэта ён атрымаў прывілей ад манарха. Так было з гарадскім паселіщам Друяй, якую маршалак надворны Ян Станіслаў Сапега арганізаваў у 1619 г. як места, на даўшы ёй назув Сапежын. Матывацыя рэарганізацыі, змешчаная ў прывілеі, гучала так: «*A iż miasta wszystkie najwięcej przez dobre porządkи zostają, aby w tym mieście moim nowym Sapieżynie porządkи wszystkie pomnożone były, tym wszystkim, którzy w nim budować się i mieszkać będą, wszelakiej kondycji i stanu ludziom prawo magdeburskie ze wszystkimi jego okolicznościami nadaję (...)* i u króla JMci wyprawić na nie potwierdzenie obieścię...»⁸⁰ [«А паколькі ўсе месты найбольш стаяць добрымі парадкамі, [то] каб у гэтым майм месце Сапежыне ўсе парадкі былі памножаны, надаю ўсім тым, хто ў ім будзе будавацца і жыць, усялякае кандыцыі і стану людзям, магдэбургскае права з усімі яго акаличнасцямі (...) і абяцаю выправіць у караля Яго Міласці пацвярджэнне на яго...»]. Фармальна гэты дакумент складаў толькі абяцанне Сапегі, што той будзе стараща здабыць у караля прывілей для Сапежына на магдэбургскае права. Прававорочае значэнне меў толькі другі акт, які паходзіў ад манарха. Але пазіцыя магната, яго становішча дазвалялі яму сфармуляваць выдадзены ім самім акт як наданне права, якое кароль мае толькі пачвердзіць. Яшчэ раней нам вядомы прывілей Жыгімонта III ад 1589 г. для Біржаў, які пацвярджаў прывілей на магдэбур-

гскае права, выдадзены раней панам воласці — Крыштафам Радзівілам⁸¹.

Здаралася, што прыватнае места кіравалася магдэбургскім правам, нададзеным яму ўладаром, нягледзячы на адсутнасць манаршага пацвядрджэння. Так было з Уладаваю на Падляшшы, лад і суд якое рэгуляваў прывілей, нададзены ёй (паміж 1507 і 1534 гадамі) Андрэем Сангушкам⁸².

А. Грыцкевіч склаў спіс прыватных местаў, якія атрымалі магдэбургію ў Вялікім Княстве Літоўскім. Пачаўшы ад Слуцка, які атрымаў яе ўпершыню ўжо ў 1441 г., і да канца першага чвэрці XVII ст., самакіраванне атрымалі 14 прыватных местаў, у тым ліку 7, альбо палова, — праз наданне валадара землі. Да 1572 г. магдэбургію атрымалі ўсяго 2 местаў, а паміж 1572—1623 гг. — ажно 12⁸³. Такім чынам, можна сцвердзіць, што прыватныя места атрымалі магдэбургскія права ў цэлым пазней за гаспадарскія. У іх таксама быў большы ўплыў уладальnika, нават пасля атрымання магдэбургіі. У Нясвіжы, хоць паводле прывілею пасада войта была пажыццёваю, «паны Нясвіжа паводле ўласнага меркавання здымалі нязручных вайтаў»⁸⁴.

У гісторыі распаўсюджання магдэбургскага права ў местах Вялікага Княства льга вылучыць тры этапы інтэнсіўных наданняў гэтага права. Першы — канец XIV — пачатак XV ст., пра які ўжо вышэй ішлося. Другі — панаванне Аляксандра (1492—1505), калі магдэбургскія права атрымала багата местаў сярэдняе велічыні і тыя падляшскія местаў, якія не атрымалі названых правоў раней пры кіраванні мазавецкіх князёў. Трэці — перыяд распаўсюджання гарадскога права на ўсёй тэрыторыі дзяржавы, які прыпаў на другую палову XVI і на першую XVII ст.

Перадумовы для атрымання ў гэты час магдэбургскага права меншымі местамі заходніе і большымі — усходніе часткі дзяржавы стварыла так званая валочная памера. Вымеры ўшы сялянскія ўладанні і ўрэгуляваўшы іх павіннасці, яна ахапіла і гарадскія паселішчы, дзе была праведзена рэарганізацыя, адпаведная патрэбам скарбу. У прыватнасці, ва ўсіх местах і мястэчках была ўведзена пасада войта як органа адміністрацыі, адказнага за збор падаткаў і скарбовых данін, які таксама няраз удзельнічаў у розным аб'ёме, акрэсленым прывілеем або звычаем, у справаванні суда. Так, у

манаршым прывілеі для Орши ад 1559 г. мяшчане атрымалі зацверджанне выбранага імі войта і яго б «наплечнікаў» (памочнікаў), якія павінны былі супольна раскладаць падаткі паміж мяшчанамі, кіраваць гарадской маё масцю і штогод даваць справа здачу пра сваю дзейнасць перад гарадскім паспольствам. Гэта, аднак, не было раўназначна наданню малога магдэбургскага права, бо тут не было гаворкі пра юрысыдыкцыйныя паўнамоцтвы войта⁸⁵. Апошняя маглі прыматы розныя формы. Мы бачылі гэта на прыкладзе Мілейчиц. Падобна было ў прывілеі для Суражу ад 1570 г., у якім Жыгімонт Аўгуст абяцаў, што будзе прызначаць войтам кандыдата, абраць мяшчанамі. Гэтывойт разам з некалькімі «старшымі» меўся судзіць мяшчан разам з віцебскім ваяводам альбо яго намеснікам з Суражу, а судовыя аплаты павінны былі дзяліць папалам. Але судзіць яны былі павінны «правам паспалітым», а значыць, не магдэбургскім⁸⁶. Тут мы маём дачыненне з гібрыдна формай, якая спалучала элементы кіравання местам прац гаспадарскіх чыноўнікаў з частковую магдэбургіяй.

Войта як дамініяльнага чыноўніка паны ўводзілі ў шматлікіх новаўтвораных прыватных мястэчках. Развіццё мястэчак адбывалася напачатку ў непасрэднай блізкасці ад цэнтраў адміністрацыі зямельных уладаній, якімі былі панскія двары, а потым у выглядзе слабодаў на новакаланізаваных тэрыторыях⁸⁷. Яны значна павялічвалі гарадскую сетку Вялікага Княства.

У другой палове XVI — XVII ст. ініцыятыва здабыцця гарадскіх правой належала мяшчанам, якія выступалі з ёю перад гаспадаром і панамі. Гэта ў значайнай меры прычынілася да распаўсюджання магдэбургскага права на Літве і Беларусі. Асабліва «пры Стэфане Баторыі, — пісаў У. Пічэта, — была выдадзена вялікая колькасць прывілеяў на магдэбургскае права. Можна сказаць, што пры ім заходнія воласці (Вялікага Княства) пакрыліся сеткаю самакіраваных паветаў. Гэтае імкненне да атрымання прывілею на магдэбургскае право — вельмі істотны факт, з якім будзе вымушаны лічыцца будучы гісторык літоўска-рускіх местаў пры ацэнцы значэння магдэбургскага права для местаў Вялікага Княства і адносінаў да яго насельніцтва»⁸⁸.

Наданне самакіраваным местам прывілеяў умацавала перакананне, якое выказалі паны-рада, нагадваючы гаспадару ўжо ў 1538 г., што ён звык не толькі князям, панам і баярам, «*але и местом права вольности их в целости непорущене ховати*»⁸⁹. Гэта сведчыць, што мяшчане складаюць таксама прывілеянны — хоць і ў меншым маштабе — грамадскі стан Вялікага Княства. Пра гэта сведчыць і клопат местаў аб паверджанні новымі ўладарамі прывілеяў, выдадзеных іх папярэднікамі. Так, напр., Горадня — як выветліў З. Капыскі — атрымала ў 1496–1633 гг. усяго 40 прывілеяў, няраз па дробных пытаннях, якія сорак першым прывілеем яшчэ раз пацвердзіў Улады слau IV⁹⁰.

Варта звярнуць увагу і на сувязь паміж распаўсядженнем магдэбургскага права і тэрытарыяльной экспансіяй Вялікага Княства, а дакладней, Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў у першай палове XVII ст. Савецкі гісторык Станіслаў Думін, вывучаючы перыяд, калі ў 1618–1654 гг. Смаленск заставаўся ў межах Рэчы Паспалітаe⁹¹, звярнуў увагу, што неўзабаве па ўвядзенні новае адміністрацыі, у 1611–1626 гг., магдэбургскае права атрымалі значнейшыя гарадскія цэнтры: Смаленск, Себеж, Невель, Рослаў, Краснае, Старадуб, Дарагабуж, Мглін. Некаторыя з іх у 1633–1634 гг. былі перададзеныя ў прыватнае ўладанне (Себеж, Невель, Мглін), як і некаторыя непрывілеянныя мястэчкі. На думку С. Думіна, гэта можа сведчыць, што інтарэсы магнатаў і вяльможнае шляхты бралі верх над інтарэсамі мяшчан, хоць прывілеі на магдэбургію даводзілі, што і апошнія браліся пад увагу. У распаўсядженіі магдэбургіі на Смаленшчыне можна бачыць заканчэнне апошняга этапу развіцця магдэбургскага права. У першай палове XVII ст. яно дасягнула найшырэйшага тэрытарыяльнага размаху, пасунуўшыся далёка на ўсход, ужо на вялікарускія землі.

З факту, што магдэбургскае права з'яўлялася прывілем, вынікала, што караю за правіну было пазбаўленне места гэтага права. Так адбылося з Віцебскам, у якога за забойства ў гэтым месце уніяцкага арцыбіскупа Язафата Куницэвіча магдэбургія ў 1623 г. была адабрана, а вернута толькі ў 1644 г.⁹² Часцей здараліся выпадкі, калі магдэбургію адбіralі ва ўпартых украінскіх местаў. Так, у 1589 г. у Белае Царкви была адабрана нададзеная год назад магдэбургія за продаж пра-

віянту і зброі казакам без веды і згоды гетмана, прыманне іх у места і бунтоўную пазіцыю мяшчан. Толькі праз 30 гадоў па просьбах войта яна была вернута. Падобная кара спаткала Корсунь і Брацлаў (1595), якія вярнуліся «пад голую замкавую юрыдыкцыю». Гэтым жа пагражалі і іншым местам⁹³.

Трэба памятаць, аднак, што багата гарадскіх паселішчаў, асабліва ва ўсходніх частцы дзяржавы, не атрымала самакіравання. У выніку сфармавалася мадэль места (часцей мястэчка), якое не мела магдэбургскага права, але дзе цяжары, накладзеныя на мяшчан, набліжаліся да цяжараў у прывілеяваных местах. Адрозніваліся яны і войтаўскай арганізацыяй. Гэты падзел местаў на прывілеяваныя, кіраваныя магдэбургскім правам «або (інакшым) сабе нададзеным і прывілеяваным правам», і непрывілеяваныя местаў (мястэчкі) знайшоў выраз і ў III Статуте Літоўскім (разд. III, арт. 35–38).

6. Паветра места робіць вольным

Гарадскія паселішчы адзначаліся асабістай вольнасцю насельніцтва. З яе карысталіся і жыхары непрывілеяваных местаў; таму яна не была адметнаю рысаю самакіраваных местаў.

Гэты прынцып быў вынікам працяглага змагання местаў, прычым манаршая ўлада не хацела яе прымаць. Адгэтуль паўставалі канфлікты паміж магдэбургіямі і феадальнымі панамі, якія знаходзілі свой эпілог перад абліччам суда гаспадара альбо паноў-рады. Так было, калі ў 1499 г. баяры скардзіліся на полацкіх войта і мяшчан, што тыя прымаюць у места нявольных людзей, якія знаходзіліся ў застаўнай няволі, а скаргі аб іх выдачы хоцуць разглядаць паводле магдэбургскага права. Вырашаючы юрыдыкцыйную спрэчку, гаспадар пастановіў, што войт і мяшчане «не маюць их холопы невольные и людей в пленезех приимати, ани судити их в том немецким правом; маюць их в том судити наш наместник полоцкий, городским правом»⁹⁴. Яшчэ ў 1507 г. гаспадар наказаў вывесці гаспадарскіх мяшчан — якія, т. ч., валодалі асабістай вольнасцю — са Слуцка, які належаў князям Алелькавічам. У 1514 г. гаспадар загадаў войту Камянца выдаць князю Капусту пахожага чалавека, які сышоў ад таго без

ягонае згоды («чолом не вдаривши»), прычым нягледзячы на супраціў войта, які цвердзіў, што места не абавязана выдаваць тых, «которых люди прийдут до места гospодарскагo». Звыш таго гаспадарскі суд загадаў войту пад зарукаю 100 рублёў разглядаць скаргі паноў на паходжых людзей, якія кінулі іх без дазволу і не споўнішы ўсіх сваіх абавязкаў⁹⁵. У 1518 г. гаспадарскі суддзя наказаў гарадскім уладам Берасця, нягледзячы на іх супраціў, выдаць «оічыцаў» князю Юрью Дубравіцкаму, хоць яны даўно аселі ў месце і нават збудавалі тут сабе ўласны дом. Дом гэты належала прадаць, а грошы перадаць князю — «пану гэтых отчизных людей»⁹⁶.

Прынцы повую змену становішча складаў толькі прысуд, абвешчаны ў 1527 г. Жыгімонтам I Старым на просьбу віцебскага мешчаніна Яна Мікалаевіча Балаша. Продкі Балаша былі гаспадарскімі даннікамі. Сам ён у маладосці асеў у Вільні пабудаваў тут дзве камяніцы, а потым зварнуўся да манарха, каб той пацвердзіў яму сваім прывілеем статус мешчаніна. Задавальняючы просьбу, Жыгімонт Стары матываўся сваё пацверджанне, узгадаўшы агульны прынцып, які дзейнічаў у местах Вялікага Княства. Балаш з'яўляецца вольным мешчанінам, — сцвярджаў гаспадар, — «гдыш он с предков своих человек наш, а пришел за нас до места нашего виленского ешо за брата нашего. И за (...) Казимира и Александра королей (...) так бывало, иже вольно каждому человеку не только нашему, але князскому, панскому до места наших приходить и за нами мешкати; тых людей приходящих из мест наших николи не выдавано, а з наших сел также вольно было людем до мест князских и панских приходить, и за ними мешкати»⁹⁷. Як вынікае адгэтуль, у дваццатых гадах XVI ст. у Вялікім Княстве перамог прынцып «паветра места робіць вольным», прычым у шырокім разуменні, зусім не абмежаваным ані местамі, якія валодалі магдэбургскім (хэлмінскім) правам, ані гаспадарскімі местамі.

Спаміж іх, аднак, — як можна меркаваць, — прывілеяваныя месці, а асабліва Вільня, баранілі выхадцаў з вёскі, якія аддаліся пад апеку гарадскога права, найбольш паспяхова. Гэтая справа была прадметам вострых канфліктаў, якія прыводзілі да кампрамісных рашэнняў — саступак панам і шляхце. На віленскім сойме 1547 г. гаспадар на просьбу князёў, паноў і ўсяго рыцарства пастанавіў, што непаходжыя і

ня вольныя людзі, якія найменш тры гады жывуць у Вільні, «тыые вжо при месце зостати мают вечне». А тых, у каго трохгадовы тэрмін аселасці яшчэ не мінуў, віленскія гарадскія ўлады павінны былі выдаваць панам, якія здолеюць давесці, што гэта іх людзі. На будучыню тэрмін даўнасці для непахожых людзей, якія зваліся таксама «*отчизнными*», павінен быў складаць 10 гадоў. Гэта не датычыла нявольных, якія не маглі здабыць асабістай свабоды за даўнасцю, бо «*холопу и робе давности быти не маєт*»⁹⁸.

Заўсёды памяталі, што магдэбургіі не ахоплівалі ўсіх местаў. Таму ў Статуте 1588 г. агаворана, што 10-гадовы тэрмін, які робіць вольным уцекача з вёскі, тычицца і не-прывілеяваных местаў (раздз. III, арт. 38). Навіною, уведзеную ў інтарэсе паноў воласцяў, было, што такі ўцякач, хоць не падлягаў выдачы даунейшаму пану, павінен быў адкупіцца ад яго «*водлуг стану своего шаунком сего статуту за кожную голову, иле их будетъ*» [«паводле свайго стану, згодна з гэтым Статутам, за кожную галаву, колькі іх будзе»].

Паасобныя прывілеі для ўкраінскіх местаў, што прайшлі пасля ўключэння Украіны ў Карону, змяшчалі забароны местам прыматы уцекачоў з вёскі, казакоў і свавольных людзей (Корсунь — 1584 г., Роўна — 1588 г., Новае Места — 1590 г., Крылаў — 1616 г. і іншыя). Усяго Н.П. Кавальскі налічыў 15 такіх дакументаў, якія сведчаць пра памеры і напружанасць гэтага з'явішча на паўднёвых землях, якія да 1569 г. заставаліся ў складзе Вялікага Княства⁹⁹.

Аднак не заўсёды пераход пад гарадскую юрысдыкцыю азначаў для насельніцтва прасоўванне наверх у грамадскай іерархіі. Бывала і інакш. Пра гэта сведчаць лёсы віцебскіх конных мяшчан. Гэтая прывілеяваная група старога гарадскога патрыцыяту, абавязанага да коннае вайсковоа службы, атрымала ў 1582 г. права стаяць пад судом нароўні са шляхтай. Места адзягавала на гэта, пазбавіўшы іх права ўдзелу ў вырашэнні гарадскіх справаў. Наданне (вельмі позняе) Віцебску поўнага магдэбургскага права павяло да уніфікацыі юрыдычнага статусу мяшчанства. Таму ў адпаведным прывілеі ад 1597 г. апынуўся пасаж наступнага зместу: «*А иж теж в том месте нашем Витебском, мещане тамошние до сего часу двух наездиск зажывали, одни конными, а другие поспольством (...) Тогда мы им усим тое право магдебурское надаючи, усих ровняем так, иж (...) однои кондыции быти мают*»¹⁰⁰.

7. Войт, яго пасада, утриманне і паўнамоцтвы

Наданню магдэбургскага права спадарожнічала ўсталіванне пасады войта або пацверджанне гэтае пасады, калі яна ўжо існавала раней. Войту належала ўтриманне, часта значнае. Як правіла, яму належала ўздзел у судовых штрафах, вольная ад чыншу сядзіба і грунты, вольныя крамы і яткі, а ня раз і іншыя крыніцы даходаў (млын, стрыгальня, карчма і г. д.).

Уважаючы на пасаду і звязаныя з ёю даходы, наданне войтаўства вылучалася ў гарадскім прывілеі ў асобны пункт або складала асобны прывілей на войтаўства. Гэтае астатніе асабліва мела месца пры спадчынным наданні войтаўства, няраз нават з правам распараджацца ім (Мельнік — 1518, Менск — 1503), і спалучалася звычайна з набыццём войтаўства за пэўную суму ад уладара. На Падляшшы часта бывалі спадчынныя войтаўствы, у іншых месцах часцей сутракалася пажыццёвае прызначэнне войта, якое чыніў у вяліка-княскіх местах гаспадар (Горадня — 1507, Мілейчыцы — 1518, Ваўкавыск — 1529), а ў прыватных местах — пан места. Няраз гаспадар прызначаў войта часова («да ласкі»), а значыць, з правам адклікання (Трокі — 1546 г., Наваградак — 1547 г.)¹⁰¹. Аналагічна ў прыватных местах дзеянічалі іх уладальнікі. З цягам часу распаўсяодзіўся звычай выбару войта мяшчанамі, з наступным зацверджаннем гаспадаром або панам места. Пра розныя формы такога выбару яшчэ будзе гаворка.

У большых местах войтам часта рабіўся феадальны пан, няраз спаміж магнацтва, які займаў высокія дзяржаўныя пасады. Няраз гаспадар засцерагаў сабе прызначэнне войта спаміж шляхты, найвыразней трактуючы гэту пасаду як бенефіцыю. Так, у Віцебску пасля надання месту магдэбургіі манарх агаварыў, што войта «з народу шляхецкого (...) ведле воли наше подавати будем». Войтаўства надавалася значнейшым мяшчанам, напэўна за гроши, а часам шляхце, як у Высокім (1494) ці Сямятычах (1542).

Даходнасць войтаўскае пасады прывяла да таго, што віленскі ваявода Мікалай Радзівіл выкупіў войтаўства ў Бельскую на Падляшшы, а каралева Бона выкупіла ў спадкаемцаў

луцкага войта вайтаўства ў Луцку і набыла вайтаўства ў Браньску. У абодвух гэтых местах каралева прызначала ляньтвойтаў, якія павінны былі чыніць суд ад яе імя¹⁰².

Мяшчане стараліся бараніцца ад войта з боку, які заняў бы пасаду праз куплю, і намагаліся, каб вайтаўства выкупляла места. Так, мяшчане Бельска Падляскага ў 1526 г. звярнуліся да гаспадара з просьбай, каб той дазволіў ім выкупіць вайтаўства, якое сын Мікалая, Ян Радзівіл якраз быў прадаў Івану Сергеневічу, і абіраць спаміж сябе «войта котрого доброго человека, хто бы ся в том вряже добре справовал, а им бы был люб; бо если бы кто мел один тыи пенязи откладати, а войтом бы мел вечыстым быти, было бы им всим и месту нашему կу великой шкоде». Гаспадар пайшоў насустрach іх просьбе і пацвердзіў выкуп вайтаўства за 300 коп грошай¹⁰³. Але ў Берасці да выкупу горадам вайтаўства не дайшло. Войтаўства, якое паводле спадчыннага права належала Паўлу Чорнаму, было прададзена ім віцебскаму ваяводу Івану Сапегу, ад якога перайшло да Яна Абрамовіча Эзафовіча, адале да Тышкевічаў, у чыёх руках і заставалася да канца XVII ст., хоць берасцейскія мяшчане і стараліся яго выкупіць¹⁰⁴. Паны, якія трymалі вайтаўства ў Берасці, даручалі кіраванне ляньтвойту.

З вялікімі цяжкасцямі, і позна, адбыўся выкуп вайтаўства ў Магілёве, дзе войты, якімі былі, як правіла, кашталяны, ваяводы або высокія прыдворныя саноўнікі з першых родаў Вялікага Княства, даручалі спаўненне сваіх функцыяў ляньтвойтам. Згодна з прывілеем ад 1577 г. ляньтвойта прызначаў сам войт, а чатырох лаўнікаў абіралі мяшчане, прадстаўляючы іх на зацвярджэнне войту. Такі способ фармавання суда лавы забяспечваў войту ўплыў на падбор яго складу¹⁰⁵. В. Дружыц не зразумеў тэксту прывілею, палічыўши, што ён прадпісваў войту выбіраць ляньтвойта з 5 кандыдатаў, з якіх 4 мелася вылучаць паспольства, а пятага — войт¹⁰⁶. Такі способ быў бы да таго ж нелагічны, бо войт заўсёды прызначаў бы свайго кандыдата, і таму прадстаўленне мяшчанскіх кандыдатаў не мела б сэнсу. Тому і погляд гэтага аўтара, што наступныя войты, самі прызначаючы ляньтвойтаў, парушалі ўсталяваную працэдуру, неабгрунтаваны, бо гэткія паўнамоцтвы яны мелі сама менш з 1577 г.

Пасада войта як чынніка, незалежнага ад места і яго органаў, зазнала прынцыповую змену толькі ў 1661 г., калі магілёўскія мяшчане раптуча прычыніліся да вызвалення места з-пад акупацыі маскоўскімі войскамі. Тады мана� згадзіўся перадаць, напэўна за адступнае, войтаўства месту тагачасным войтам — віцебскім ваяводам Уладыславам Валовічам. Права выбару войта атрымалі разам магістрат і паспольства, прычым войт мусіў абірацца на год *de gremio magistratus* [са складу магістрату].

Раней, у 1581 г., права выбару войта атрымаў Пінск, а ў 1584 г. Коўна, дзе ў 1564 г. гаспадар зацвердзіў прадстаўленага яму горадам кандыдата. У Коўне мяшчане мелі выбіраць 4 кандыдатаў, з ліку якіх гаспадар аднаго прызначаў войтам пажыццёва¹⁰⁷. У Нясвіжы, хоць гэта было прыватнае места Радзівілаў, з наданнем магдэбургскага права ў 1586 г. мяшчане атрымалі права прадстаўляць двух кандыдатаў на пасаду войта, аднаго з якіх пан места прызначаў пажыццёва¹⁰⁸. Толькі ў 1610 было вырашана пытанне аб спосабе заняцця пасады войта ў столь най Вільні. Трымаючы на пасадзе кіруючага войта двараніна Аляксандра Халецкага, Жыгімонт III Ваза вызначыў, што па ягонай смерці альбо ў выпадку дачаснага сыходу з пасады войт павінен прызначацца такім чынам: рада мае выбраць са свайго ліку 4 кандыдатаў, спаміж якіх мана� пажыццёва прызначыць войта. У жыццё гэтасправедлівіцца з 1621 г.¹⁰⁹, пашыраючы паўнамоцтвы гарадскога самакіравання.

Супраціў наданню mestам магдэбургскага права зыходзіў — як ужо згадвалася — ад чыноўнікаў, якія ажыццяўлялі мясцовас кіраванне. Пры прызначэнні войта на яго пераходзіла не толькі юрысдыкцыя, але і даходы ранейшага начальніка над местам — дзяржаўцы альбо намесніка. Выступаючы таксама супраціў ужо ўсталіваных магдэбургій, мясцовыя ўлады намагаліся, нярэдка гвалтуючы права, узурпаваць сабе гарадскія даходы, якія ўжо ім не належалі, альбо ажыццяўляць юрысдыкцыю ў дачыненні да асобаў, падлеглых гарадскім судам і ўладам. Сярод шматлікіх гаспадарскіх рэскрыптаў, якія забаранялі ім такія паводзіны, варта прывесці ліст Жыгімента I ад 1523 г. да драгічынскага старасты і адначасова полацкага ваяводы Пятра Станіслававіча, які наказваў яму не ўмешвацца ў гарадскія даходы, «абы для тако-

вых тяжкостей тое место наю не вбожало и проч ся не росходило»¹¹⁰.

У 1526 г. войт, бурмістры, радцы і ўсе мяшчане места Горадні падалі гаспадару скаргу на гарадзенскага старасту Юрый Мікалаевіча Радзівіла¹¹¹, што той кавалёў, кушняроў і краўцоў «усіх тых рамеснікаў перавярнуў да замку нашага», незаконна павялічыўши такім чынам замковую юрыдыкцыю. Таксама яны скардзіліся, што ён кажа мяшчанам слу́жыць з земляў, закупленых імі ў часы Казіміра Ягелончыка і пацверджаных ім Аляксандрам (1503) і Жыгімонтам I Стaryм (1506)¹¹², і што, ужываючи прымус, выводзіць з места людзей, якія кінулі воласці і асёлі ў месце, здабыўши статус мяшчан, нарэшце, што спаганяе з мяшчан незалежныя аплатаў, калі тыя выступаюць перад копным судом як істцы, і накладае — несуперак магдэбургскому праву — зарукі (*vadia*) на мяшчан. Усё гэта гаспадар яму забараніў, ушчуваючи, каб не парушаў правоў гарадзенскае магдэбургіі. Тут відаць, якую шырокую сферу ахоплівала парушэнне гарадскіх правоў зацікаўленым у захаванні сваіх даходаў старастам. Манаршыя рэскрыпты, відавочна, не мелі вялікага ўплыву, бо скаргі на злouжыванні старастаў паўтараліся ў наступныя дзесяцігоддзі.

Падобныя канфлікты мелі месца ў Кіеве, дзе, нягледзячы на ўрачыстае наданне месту Жыгімонтам I поўнага магдэбургскага права, гаспадарскія чыноўнікі надалей намагаліся накладаць на мяшчан павіннасці, ад якіх манарх іх вызваліў, і падпарядкоўваць іх сваёй юрыдыкцыі. Пра гэта сведчаць лісты, у якіх гаспадар загадваў захоўваць падатковыя ільготы мяшчан і непрыцягненне іх да замкавага суда. З другога боку, ён забараняў — як у акце ад 1 верасня 1529 г. — прыцягваць да войтаўскага суда насельніцтва, непадлеглае гарадскому праву. Гэтыя спрэчкі і канфлікты, якія цягнуліся дзесяцігоддзямі, даюць красамоўны абраз змаганняў, якія звязваліся з увядзеннем у Кіеве самакіраўнічае мадэлі гарадскіх уладаў¹¹³.

Гэтыя працэсы былі досьціць тыповымі і мелі месца не толькі пры ўвядзенні магдэбургіі. У Магілёве працяглы канфлікт у 1606–1609 гг. супроцьстаўляў места гаспадарскай адміністрацыі. У Мазыры ў 1615 г. выбухнуў канфлікт са старастам, які перавёў частку мяшчан пад юрыдыкцыю замковага суда. На гэтым фоне дайшло да збройнага сутыкнення з

замкавай стражай і нападу мяшчан на замак. Спрэчку развязаў толькі ў дваццатых гадах асэкарскі суд, падпрадкав аўшы ўсіх мяшчан судовай працэдуры паводле магдэбургскага права¹¹⁴.

Падобныя прыклады можна прыводзіць амаль з кожнага места, якое мела адвалу — і сілы — спрабаваць проціпаставіцца дамаганням вялікакняскай адміністрацыі. Яе злouжыванні і супраціў увядзенню магдэбургскага права няраз імкнулася нейтралізаваць шляхам кампрамісных рашэнняў, улічваючы і інтарэсы мясцове ўлады. Пры наданні ў 1498 г. магдэбургскага права Полацку войтам стаў мясцовы дзяржаўца, які меў спаганяць сабе 2/3 грашовых судовых караў. Ён выступаў пад назовам галоўнага войта, але фактычна яго функцыі выконваў прызначаны ім лянтвайт, які спаганяў сабе 1/3 частку накладзеных судом штрафаў¹¹⁵. Падобна як у Полацку такая справа была развязана ў Дзісне, калі гэтае места атрымала магдэбургскія права ў 1568 г. Прыклад Дзісны павучальны і таму яшчэ, што места гэтае ўзнікла пасля ўзяцця Полацка ў 1563 г. Іванам Жахлівым. У той час на сутоку Дзісны і Дзвіны быў збудаваны замак-крэпасць, а пры ім вырасла места, якое засялілі ў значнай меры ўцекачы з Полацку. Таму лакацыіны прывілей Дзісны некалькі разоў спасылаўся на ўзор Полацка. У Дзісне войтам быў паводле пасады стараста, які штогод прызначаў лянтвойтам аднаго з 4 кандыдатаў, выбраных на агульным сходзе мяшчан¹¹⁶. Так стараліся спалучыць самакіраунічную арганізацыю места на магдэбургскім праве з захаваннем дамінуючага становіща мясцовага начальніка манаршае адміністрацыі. Падобная «персанальная унія» абмяжоўвала судова-адміністрацыйны і мунітэт места, трymаючы яго ў сферы ўлады паноў, якія займалі пэўныя пасады, выступалі як войты і здабывалі з гэтага становіща адпаведныя даходы. З другога боку, гэтыя саступкі нейтралізавалі супраціў адміністратараў супраць уводу магдэбургскага права, у чым былі зацікаўленыя як уладальнік, так і мясцове насельніцтва.

У Менску, дзе спадчыннае войтаўства апынулася ў другой палове XVI ст. у руках магутнага роду Тышкевічаў, а потым Цярлецкіх, галоўны войт прызначаў лянтвойта, прычым прымаў апеляцыі на прысуды гэтага апошняга аж да 1613 г., пасля чаго яны пачалі ісці непасрэдна ў віленскую

асэсорыю. Апрача таго, агульны сход мяшчан прадстаўляў на пасады бурмістраў і радцаў па 4 кандыдаты на меркаванне галоўнага войта¹¹⁷. Вось жа, паўнамоцтвы старасты, якія спалучаў функцыі прадстаўніка манарака і галоўнага войта, былі немалыя.

Гэтаксама ў Крычаве пасля надання яму магдэбургскага права было ў 1633 г. агаворана, што войтам павінен кожны раз рабіцца намеснік¹¹⁸.

8. Магістрат івойт

Гарадскія ўлады, як мы ведаем, насілі назыву магістрата¹¹⁹. Да іх залічваліся бурміstry, радцы і пісары, якія адыхрывалі значную ролю. Аднак войт або лянтвойт звычайна не лічыўся чальцом магістрата, бо ён прадстаўляў пана места — гаспадара або ўладальніка прыватнага места. Таму і лаўнікі, якія засядалі ў войтавскім судзе, то залічваліся, то не залічваліся да магістрата. У Вільні магістрат быў заняты раней, яшчэ ў XV ст., уплывовым гарадскім патрыцыятам. Кіраванне патрыцыяту гарантавала папаўненне складу гарадской рады шляхам кааптациі. Пазіцыю гарадскіх уладаў у наступным стагоддзі ўмацавала наблітатыя ўсяго складу магістрата разам з лаваю, якая адбылася на гарадзенскім сойме 1568 г. у прадбачанні блізкае уніі, і забеспячэнне столь наму месту Вялікага Княства прадстаўніцтва на вальным сойме з правам браць слова па пытаннях, якія тычыліся местаў¹²⁰.

У іншых местах, дзе патрыцыят быў слабейшы, прадстаўнікі цэхаў і ўладальнікі нерухомасці бралі ўдзел у гарадскіх уладах. Так было, напрыклад, у Берасці, дзе дакумент з 1485 г. адзначыў існаванне бурмістра, радцаў і пісара. У наступным стагоддзі выступае 2 бурмістраў і 8 радцаў, падзеленых на 2 лавы — каталіцкую і праваслаўную, альбо, як часам пісалі, польскую і рускую.

У Полацку прывілей на магдэбургскае права ад 1498 г. цвердзіў, што войт павінен «abraць» 20 радцаў, па палове каталікоў і праваслаўных, якія мелі выбіраць спаміж сябе штогод 2 бурмістраў (таксама на прынцыпе канфесійнага парытэту) для ажыццяўлення кіравання ў месце. У сярэдзіне XVI ст. колькасць бурмістраў у Полацку вырасла да 4. Пазней рада мела — як можна меркаваць — папаўняцца шля-

хам кааптацы і, бо пасада радцы была ў прынцыпe пажыщёваю. Аднак магістрат у Полацку не меў юрыдыкцыі нае самастойнасці, якою валодаў войт. Як сцвярджай прывілей ад 1498 г., «*теж войт справедливости сказанъя оприч бурмистров и радских моцне вчинити может; але бурмистер и радцы без войта або без лентвойта ни одного сказанъя вделати не мают»*¹²¹. Падобныя засцярогі змяшчалі прывілеі для войтаў у Менску (1503) і Віцебску (1597)¹²².

Прывілей для Менска ад 1499 г. вызначаў, што ў месце павінна быць 12 радцаў, якія разам з войтам павінны выбіраць штогод 2 бурмістраў, каб кіраваць местам¹²³. Уздел войта ў выбары бурмістраў прадугледжваў яго згоду на асобы кандыдатаў. У Бельску паводле прывілея ад 1495 і 1499 гг. кіраванне местам ажыщяўляў войт з 5 радцамі, спаміж якіх трох выбіраў ён сам, а двух — бельскія мяшчане. Войт як прадстаўнік гаспадарскае адміністрацыі няраз зацвярджай выбар бурмістраў, здзейснены радцамі з свайго ліку. Так пастаноўлялі ў прыватнасці прывілеі для Дзісны ад 1569 г. і для Пінска ад 1581 г. Гэта вынікала і з практикі, якая вялася ў Берасці ў канцы XVI ст. Шырокія паўнамоцтвы войта, у якія ўваходзіў уплыў на выбар усіх асобаў, якія належалі да гарадскіх уладаў, былі агавораны ў прывілеі ад 1577 г. для Магілёва, дзе мяшчане павінны былі пасля абрannя бурмістраў, радцаў і лаўнікаў прадстаўляць іх на зацвярджэнне войту. Незадаволеныя, аднак, складам гэтых улад, магілёўскія мяшчане неўзабаве выступілі супраць іх і дамагліся ў 1580 г. пагаднення, паводле якога поруч з гарадскouю лаваю павінна было існаваць прадстаўніцтва паспольства, складзенае з 12 чалавек, якому былі дадзеныя права нагляду за ўсімі гарадскімі справамі. Каб забяспечыць яго ўплыў на склад гарадскіх улад, якія абіраліся на 8 гадоў (са штогадоваю зменай на пасадах 2 бурмістраў, райцаў і 2 лаўнікаў), у 1589 г. было пастаноўлены, што прадстаўніцтва паспольства з 12 чалавек будзе ўзделнічаць, як скончыцца 8-гадовая кадэнцыя, у выбарах новых уладаў разам са старой радаю і будзе выбіраць двух ключнікаў, а двух астатніх будзе прызначаць рада. За прадстаўнікамі паспольства было таксама пакінута права кантролю за выдаткамі і ўзделу ў прынцыпі рэзалюцыяў па гарадскіх справах. Паспольства Магілёва, якое захавала стary падзел на сотні з сотнікамі і дзе-

сяткі з дзесятнікамі на чале, хвалявалася яшчэ на пачатку XVII ст. і дасягала шляхам пагадненняў рэалізацыі часткі сваіх патрабаванняў, у прыватнасці, увядзеня супольнага радна-лаўнічага суда ў 1636 г.

Прызнанае за Віцебскам у 1597 г. магдэбургскае права вызначала, што места будзе мець 2 бурмістраў, 6 радцаў і 6 лаўнікаў. Як відаць, арганізацыя гарадскіх улад рознілася ў дэталях, у залежнасці ад велічыні места, яго этнічна-канфесійнага складу (у праваслаўным Магілёве каталікі не мелі гарантаванае паловы месцаў у радзе), раскладу грамадскіх сіл. Яна не была стабільнаю і зазнавала змены. Арганізацыя ўладаў Вільні склалася ў 1536 г., праз паўтара стагоддзя пасля надання месту магдэбургскага права, а Магілёва — у 1661 г., калі войтаўства адышло да места, г. зн. якраз праз 100 гадоў пасля атрымання першага прывілею, які ўсталёўваў у гэтым месце пасаду войта.

Адрозненні ў спосабе прызначэння, паўнамоцтвах і становішчы войта ў местах Вялікага Княства выклікалі ў літаратуры супяречлівыя меркаванні пра характеристар гэтае пасады. Згодна з В. Дружчыцам,войт быў феадальным чыноўнікам, пра што сведчыць яго ўтрыманне, абвязкі і паўнамоцтвы. Ён не ўваходзіў у склад магістрата і не быў зацікаўлены ў развіцці гарадскога самакіравання, увасобленага ў гарадской радзе з бурмістрам на чале. У дачыненні да гэтае рады — падкрэсліваў Дружчыц — ён быў староннім чыннікам. Таму месты, якія імкнуліся ўмацаваць сваю самастойнасць, стараліся выкупіць пасаду войта, каб забяспечыць канцэнтрацыю ўсяе ўлады ў сваіх руках¹²⁴. Інакш бачыць гэту справу З. Капыскі, на чыю думку пасада войта, а асабліва яго правасуддзе, былі — яшчэ да надання магдэбургіі — зародкам самакіраўнічае гарадскога арганізацыі. Ён трактуе войта як элемент самакіравання, адзін з яго органаў. Прызначэнне войта разам з наданнем месту магдэбургіі «азначала ўтварэнне ўсіх органаў улады, прадугледжаных гэтым правам».

Несумненна, пасада войта і яго правасуддзе былі звязаныя з працэсам адасаблення места ад зямлі, але мы ўважаем, што цяжка ў ім бачыць арганічную частку гарадскога самакіравання, у дачыненні да якога — як мы зараз пабачым — ён ажыццяўляў сам ці разам з намеснікам начальніцкім контролль¹²⁵. Лъга было б сказаць, што войт быў адмысловай га-

радской пасадаю, на Літве пераважна феадальнага хактату, якая ажыцця ўляла начальніцкія і кантрольныя функцыі над гарадскім самакіраваннем ад імя і ў інтэрэсах манарха альбо сябе самога. Гарадская арганізацыя ў шляхецкай дзяржаве мусіла спарадзіць формы такога кшталту, у якіх адлюстроўваліся існуючыя ў краіне грамадскія структуры. Яны, у розных местах і ў розныя перыяды розныя, упльвалі на далёкасіжную дыферэнцыяцыю сферы паўнамоцтваў як гарадскіх радаў, так і войтаў.

9. Юрыйдыка

Як і ў Кароне, у местах Вялікага Княства існавалі шматлікія юрыдыкі. У шмат якіх літоўскіх і беларускіх местах іх адметнай рысаю было існаванне ад самага ўводу магдэбургскага права¹²⁶. Вось жа, у гэтых местах ніколі не існавала аднароднасці суда і адміністрацыі, а новыя ўлады магдэбургіі ад пачатку свайго існавання мусілі змагацца з супяречнымі ім інтэрэсамі горада, дзе меў сялібу намеснік, часта званы дзяржаўцам, альбо касцельных установаў. У прывілеі 1499 г., які дапаўняў асноўны прывілей для Полацка ад 1498 г., Аляксандр цвярджаў, што «есмо дали мешчаном полоцким путным людем право немецкое реченое майборское и выняли их спод права городского»¹²⁷.

Вось жа, усеагульнае права (якое называлася гарадскім) захоўвала сілу ў дачыненні да ўсіх, каго не ахапіў прывілей аб уядзенні магдэбургскага права. За ахопліванне гэтым правам паасобных людзей магдэбургія вяла цяжкія змаганні, бо некаторыя жыхары «поддалися в городской присуд, або за владыку, и за бояр, и за игуменью и за иных которых задавались не хотечы в (...) праве майборском быти». Самакіраўнічым уладам места ўдалося знайсці падтрымку — хоць не без ваганняў — у Аляксандра, а потым у Жыгімonta I, які ў прывілеях ад 1500 і 1510 г. падпрадкавалі ўсё гарадское насельніцтва, за выключэннем шляхты і духавенства, судоваму і адміністрацыйнаму аўтарытэту гарадскіх уладаў. Гэта, аднак, не спыніла спрэчак. Пастановы прывілею 1510 г. не выконваліся. У 1527 г. гаспадар пісаў віцебскаму ваяводу Пятру Кішку, папракаючы яго ў падтрымцы «wyłamywania się» з-пад гарадскога права. Нарэшце, у 1529 г. манарх ад-

мысловай уставай пастановіў, што мяшчане і людзі полацкае в оласці, якія жывуць у духоўных або баярскіх юрыдыках, павінны плаціць таму, чыя зямля, «*a в присуде маюць бытъ под правем майборскім, альбо под городовом, где будетъ ихъ воля*»; аднак чужых прыходняў, якія асяляюцца на тэрыторыі юрыдык, павінны судзіць паны гэтых юрыдык¹²⁸. В. Дружыцыц ацэньваў уставу 1529 г. як крок назад, які сведчыў аб зацятых змаганнях паміж супярэчнымі інтарэсамі магдэбургіі, з аднаго боку, і гаспадарскіх чыноўнікаў і ўладальнікаў юрыдык, з другога.

Манаҳ імкнуўся да кампрамісных рашэнняў. У Полацку яны знайшлі выраз у перадачы ваяводу пасады войта разам з яго даходамі. У полацкай рэвізіі 1552 г. чытаєм: «*Ты еси доходы воитовские пан воевода на себе берет, бо естъ воитом*»¹²⁹. У выніку ўсё насельніцтва, якое мела аселішча ў месце, у тым ліку на грунтах замку, касцёльных установаў і баяр, — усяго 1497 двароў, — было падпарадкавана юрыстыкцыі горада. Але пасля 1580 г. езуіцкая юрыдыка запачатковала ў Полацку стварэнне новых юрыдык, якія падрывалі часовую судовую і адміністрацыйную ўладу места¹³⁰.

Інакш было ў Вільні, дзе ад пачатку існавалі дзве буйныя юрыдыкі: замкавая, у якой насельніцтва заставалася пад прысудам ваяводы (на практицы паддававоды), і біскупская, дзе правасуддзе чыніў афіцыял¹³¹. На схіле XVI ст. побач з біскупскай юрыдыкай выступае асобная юрыдыка віленская капітулы¹³². Існавала таксама юрыдыка праваслаўнага мітрапаліта¹³³. Апрача таго, ухвала гарадзенскага сойму 1558 г. стварыла падстраву для панскіх юрыдык, перадаючы панам-радзе — уладальнікам нерухомасці ў месце — суд над іх «падворнікамі» ў справах аб забойстве і раненнях¹³⁴.

Існавалі замкавая і духоўныя юрыдыкі ў гаспадарскіх местах, такіх, як Берасце, Менск, Магілёў, Віцебск ці Горадня. У гэтай апошній існавала вялікая замкавая юрыдыка, т. зв. замкавае места па другім баку Нёмана. Паводле рэвізіі 1544 г. пад гарадской юрыстыкцыяй знаходзілася 716 пляцаў, якія належалі 573 уладальнікам; гэтулькі ж было ў юрыдыках — замкавай (стараставай), плябана і магнатаў.

Духоўныя юрыдыкі няраз дасягалі значных памераў. У Пінску ў сярэдзіне XVI ст. 117 сем'яў падпарадкоўваліся юрыстыкцыі мясцовага праваслаўнага ўладыкі, а ў сярэдзіне наступнага стагоддзя юрыдыка уніяцкага арцыбіскупа ў Віцеб-

ску налічвала 96 сем'яў. У Менску з 1583 г. існавала асобная юрыдыка эвангелічнае гміны¹³⁵.

У гэтай сітуацыі дамы і грунты, на якія распаўсяцджвалася ўлада гарадскіх органаў, вызначаліся *per analogiam* [паводле аналогіі] як гарадская юрыдыка. Застаочыся ў непасрэдным кантакце паміж сабой, гарадскія ўлады і начальства юрыдык мусілі рэгуляваць узаемныя стасункі, асабліва калі бакі, што звярталіся ў суд, падлягалі розным юрысдыкцыям. З. Капыскі прыводзіць судовыя справы паміж берасцейскім мяшчанамі і жыхарамі біскупскай і замковай юрыдыкі. У адной, асабліва складанай, замковая, біскупская і гарадская юрысдыкцыі стварылі супольную калегію, якая разглядала справу паводле юрыдычных прынцыпаў Статута Літоўскага¹³⁶.

Змагаючыся з «выломліванием» жыхароў юрыдык з-пад гарадскіх павіннасцяў, гарады атрымлівалі ад манархаў наказы, каб людзі, якія маюць аселяшча на землях ці ў дамах шляхты і духавенства, плацілі гарадскія падаткі і спаўнялі абавязкі, якія ляжаць на мяшчанах, незалежна ад таго, чы ёй юрысдыкцыі падлягаюць. Часам нават — калі ішла гаворка пра дробныя юрыдыкі — уладальнікі цалкам іх нішчылі¹³⁷. Уладальнікі прыватных местаў не дапускалі ўзнікнення ў іх шляхецкіх юрыдык, але не маглі процістаяць утварэнню юрыдык духоўных, якія існавалі ў Слуцку, Тураве, Клецку, Нясвіжы, Друі і Шклове¹³⁸. Процідзеючы ўзнікненню новых юрыдык, местаў ўводзілі — як Магілёў — забарону продажу мяшчанамі дамоў і пляцаў шляхце і духоўным. Больш за тое, места і мяшчане скуплялі, яшчэ ў першай палове XVII ст., двары і дамы шляхты і духоўных у местах, павялічваючы сферу свайго ўплыву. Гэтая дзейнасць магілёўскіх мяшчан выклікала скаргу замковай адміністрацыі да гаспадара. Але суд манаршых камісараў прысудзіў: «*Baczac, że prawo pospolite ludziom stanu szlacheckiego wolny szafunek dóbr i majątkości swych dalo, uważając przy tym przywilej JKMc roku 1609, którym urzędowi i mieszkańom prawa magdeburskiego nabuwać dóbr i stanu szlacheckiego i duchownego i u innych osób pozwalać raczy, [za] słuszne kupna uznatu»* [«Бачачы, што паспалітае права дало людзям шляхецкага стану вольнае распараджэнне сваім дабром і маё масцю, улічваючы пры тым прывілей Я[го] К[аралеўскае] М[іласці] 1609 года, якім [кароль] робіць ласку дазволіць ураду і мяшчанам магдэбургскага права набываць

уладанні ў шляхецкага і духоўнага стану і ў іншых асоб, прызнаем куплі [за] слушныя»]¹³⁹.

У Вільні, каб пазбегнуць «закладання» мяшчан да іншых, апрач гарадское, юрысдыкцыя ў, быў уве-дзены прынцып, паводле якога ўладальнік гарадской нерухомасці, жадаючы перайсці пад іншыя права, мусіў прадаць яе віленскаму мешчаніну, у адваротным выпадку страчваў яе на карысць места.

Справа пераходу мяшчан пад прыватную юрысдыкцыю мела агульныя характеристары. Жыгімонт III у лісце да рэвізору ад 1589 г. цвердзіў, што мае «о тым ведомост, иж в месте нешом Менском великий се непорядок дееет и многие подданые наши, мещане менские, улегаючи повинностей местских, под моц и послушенство князей панов, духовных и шляхты з дормами, пляцами [и] грунтами нашими местскими задаются»¹⁴⁰. Змагаючыся супротив гэтага, Менск — са згоды манарха — усталяваў у 1590 г. за пераход пад прыватную юрысдыкцыю пакаранне канфіскацыяй маёmacці і выгнаннем з места¹⁴¹.

Адначасова назіраліся працэсы эманспацыі падданых-мяшчан, якія падлягалі замкавай юрысдыкцыі. Гэта дэманс-струе ардынацыя радзівілаўская Любчы 1647 г., якая пастанаўляла, што «мешчанін, які захоча перайсці пад магдэбургскую права, паведаміць пра гэта замку, выкупіцца на волю і складзе прысягу месту»¹⁴². Як вынікае з прыведзеных вышэй запісаў у крыніцах, замкавы прысуд не абмяжоўваўся пэўнаю тэрыторыяй, але функцыя наваў наройні з гарадской юрысдыкцыяй як адпаведны падданым яму мяшчанам на ўсім абшары дзяржавы. Трэба меркаваць, што паняще юрыдыкі як юрысдыкцыі на абшары шырэйшым, чым абмежаваная тэрыторыя, якая належала пану, духоўнай установе і г. д., было адметнаю рысай літоўскіх местаў. Яна змагла ўзнікнуць і замацавацца дзякуючы таму, што ў Вялікім Княстве магдэбургская права ўваходзіла, як мы ведаем, на абшар ужо існуючых местаў, дзе раней дзейнічалі іншыя юрысдыкцыі (замкавая, духоўная, прыватныя), і не было ў стане іх ліквідаваць. Таму жыхары места — мяшчане — заставаліся пад прысудам розных уладаў, чые паўнамоцтвы не павінны былі тэртытарыяльна абмяжоўвацца абшарам юрыдыкі, але мелі рэчава-асабовыя характеристары, ахопліваючы дамы з грунтамі асабаў, якія заставаліся пад прысудам іншых, не гарадскіх ула-

даў. Гэтая справа — тут толькі ледзь ве пазначаная — патрабуе далейшых доследаў.

Не пускаючыся ў ацэнку ролі юрыдык, трэба сцвердзіць, што існавала супяречнасць паміж еднасцю места як гаспадарчага арганізма і разнароднасцю ў сферы юрыдыкцыі і павіннасцяў на карысць места, даходы якога з прычыны існавання юрыдык рэзка падалі. «*Многими юрисдикциями и зверхностями места нишчают*», матываваў Жыгімонт III Ваза ў 1597 г. падпрадкаванне магдэбургскіх панскіх, княскіх і шляхецкіх падданых, якія жылі ў Віцебску¹⁴³. Але плён забароны гэтых юрыдык быў эфемерны, бо ўжо ў 1616 г. у юрыдыках Віцебска жыло каля паловы жыхароў места, а ў 1649 г. места налічвала 28 юрыдык, якія ахоплівалі 629 дамоў з агульнага ліку 1011 дамоў ва ўсім месце¹⁴⁴. З. Капыскі выказвае — следам за польскай літаратурай — погляд, што юрыдыкі, асабліва тыя, якія ствараліся на прадмесцях, спрыялі урбанізацыі, што дазваляе «зрабіць выснову аб становчай ролі юрыдык у працэсе развіцця местаў як цэнтраў гандлю і рамяства»¹⁴⁵. Такое абагульненне, на маю думку, па-вінна быць падмацавана падрабязнымі доследамі, якія вызначылі б, між іншым, як паўплывалі юрыдыкі на змяненне местаў у выніку абменавання гарадскіх даходаў і ў якой ступені яны прычыніліся да змяншэння значэння местаў у польска-літоўскай Рэчы Паспалітай.

10. Правы мяшчан

Наданне месту магдэбургскага права спалучалася, агульнае кажучы, з прызнаннем за мяшчанамі пэўных паўнамоцтваў эканамічнага харектару. Гэтыя паўнамоцтвы можна падзяліць на дзве групы:

1) першую складалі вызваленні ад павіннасцяў, якія абцяжарвалі насельніцтва места да атрымання магдэбургскага права;

2) другую — наданне мяшчанам правоў на пэўныя гаспадарчыя выгоды ў самім месце і па-за яго межамі.

1. Прывілеі вызвалялі мяшчан ад абавязку рабіць на грунтах гаспадара (у прыватных местах пана), у тым ліку ад «гвалтаў» і талокаў, хоць здараліся выключэнні, як у Ваўкаўску, дзе абавязак талакі захаваўся. Мяшчан таксама часта

вызвалі ад абавязку ўтрымання праезджых гаспадарскіх чыноўнікаў, ганцоў і загранічных паслоў. З гэтым спалучаліся вызвалені ад абавязку даваць падводы па жаданні чыноўнікаў, у цэлым абмежаваныя. Аднак звычайна агаворваўся абавязак даваць падводу паводле пісьмове просьбы гаспадара з ягонай уласнай пячаткай (сыгнетам)¹⁴⁶. Гэтыя права можна вызначыць як няпоўны эканамічны імунітэт.

Асобнае месца займалі паслугі абарончага характару: вартаванне ў замку ці нават абавязак коннае войсковае службы, як у вядомым выпадку з коннымі віцебскімі мяшчанамі¹⁴⁷. Агульную тэндэнцыю выражают прывілей Аляксандра Ягелончыка ад 1505 г., які вызваліў віленскіх мяшчан ад вартавання замка, абмяжоўваючы іх абавязкі аховай гарадскіх брам і муру. Абязцяне гэтага вызвалення, калі будуть збудаваныя гарадскія муры, змяшчаў ужо прывілей ад 1387 г. Аднак толькі ў 1505 г. места спрамаглося на гэтую інвестыцыю. Прывілей для Полацку, а потым Дзісны змяшчалі таксама забавязанні места, узамен за прысуджаныя яму даходы, умацаваць яго, узбройці і забяспечыць варту пры гарадскіх брамах.

2. Да станоўчых правой належала свабода гандлю па ўсім краі, якую найперш атрымалі віленскія мяшчане, і манаполія на гандаль ва ўласным месце. Гэта няраз спалучалася з вызваленем ад пэўных мытаў і пошлін. Істотнае значэнне мелі «ўваходы», якія گрунтаваліся на дазволе браць дарма дрэва на будоўлю і дровы ў гаспадарскіх пушчах і лясах у вызначаным прывілем абсягу ад 1 да 4 міль ад места (права высечкі) і на праве выпасу на пашах, палянах ці ў дубравах, якія належалі манарху (т. зв. выганы альбо выпусты). З «уваходамі» спалучаліся права рыбалоўства ў рэках і азёрах, а таксама права на паляванне¹⁴⁸. У XVI ст. — у сувязі з ростам кошту эксплуатацыі лясоў, асабліва дрэва — акрэслілася тэндэнцыя абмежавання «ўваходаў» праз змяншэнне абсягу выкарыстання лясоў. Рабіліся намаганні і каб абмежаваць права выпасу.

Мяшчане некаторых местаў і самі местаў атрымлівалі значныя надзелы зямлі. У згаданым ужо Войнаве кожны з мяшчан меў атрымаць ажно трох валок зямлі, у тым ліку дзве — ворнае зямлі і адну — дубровы. У Нясвіжы для мяшчан было выдзелена 100 валок ґрунту і забяспечана аж 50 гадоў wolnizny¹⁴⁹. Для мяшчан часткі местаў і большасці мя-

стечак у XVI ст. валока складала звычайную меру надзелу. Гэта, аднак, не азначае, што жыхары местаў, якія да таго ж — як мы ведаем у дачыненні да Горадні — куплялі і самі значныя колькасці зямлі ў баяраў і халопаў, што ім забара-няў гаспадар, заўсёды павінны былі самі займацца земля-робствам. Больш заможныя звычайна асаджвалі на сваіх ва-локах сяброў, якія дзяліліся з імі даходамі, а самі займаліся прыбытковым гандлем ці рамёством. Таму і Г. Ляўмяньскі, і Е. Ахманскі абургунтавана ставілі пад пытанне тэзіс аб пера-важна аграрным характары местаў Вялікага Княства тae пары¹⁵⁰. У гэтай сферы — дадамо — мусілі існаваць ісціотныя адрозненні паміж большымі местамі — сур'ёзнымі цэнтрамі гандлю і рамёстваў, з аднаго боку, і мястэчкамі, дзе земля-робства малю мець вялікае гаспадарчае значэнне, — з дру-гога.

Да правоў, нададзеных мяшчанам, залічым таксама пра-вы местаў як муниципальнасцяў. Іх абсяг залежаў ад зместу прывілею. Да найчасцейшых належала права збіраць даходы ад мер і вагаў, ад гарадскіх крамаў, клецяў і будаў, права будовы лазні, часам бровару (як у Нясвіжы), зредку даходы з пратінацыі [ад алкаголю?], якія ўладальнік саступаў вельмі неахвотна. Прывілей 1569 г. для Дзісны засцерагаў, што «*karczmy miodowe, piwne, gorzałczane, słodownie, browary — od tego wszystkiego kapszczyzna i płat ma (...) iść do skarbu naszego*» [«корчмы мядовыя, піўныя, гарэлачныя, саладоўні, бровары — ад усяго гэтага капшчызна і плата мае (...) ісці да нашага скарбу»]. Гэта было тыповае рашэнне.

Гаспадарскія местаў былі забавязаныя да загадзя вызна-чанага падатку за наданне гарадскіх правоў. Ён быў — як ужо згадвалася — нечым нашкталт эквіваленту павіннасцяў, ад якіх мяшчане пры гэтай нагодзе былі вызвалены. Уплыў пана грунтаваўся, апроч таго, на чыншах з сядзібай у месце і з ворных грунтаў і лугоў, якімі мяшчане валодалі па-за ме-жамі места. Гадавы чынш за валоку ворнае зямлі, згодна з уставай аб валочнай памеры, складаў 50 грошаў ад валокі добрае зямлі, 40 — сярэдняй, і 30 — кепской.

Гаспадар таксама рэзерваваў сабе даходы з аплат, якія спаганяліся з замежных купцоў. Каб забяспечыць контроль над іх дзейнасцю — і даходы, якія ішлі адгэтуль — местаў, звязаныя з далёкасцяжным гандлем, забавязваліся будаваць

гасцінныя дамы для замежных купцоў (у Палацку такіх дамоў было ажно чатыры), уплывы з якіх «на нас і на старастаў нашых захоўваём», як цвердзіў прывілей для Дзісны. Месты былі абавязаныя плаціць падатак у выглядзе серабшчызы (ад «серабро») і ардыншчызы (ад «арда») на выдаткі, звязаныя з небяспекаю ад татараў, калі такія падаткі накладаліся на ўсю краіну. Усё гэта разам складала важную крыніцу даходаў для скарбу, што вызначала стаўленне цэнтральнае ўлады да самакіраўнічае гарадскога арганізацыі.

11. Юрысдыкцыі і сістэмы права ў местах

Прыняццё магдэбургскага (хэмінскага) права ў Вялікім Княстве адбылося, за рэдкім выключэннем, без удзелу нямецкага этнічнага элементу¹⁵¹. Польскі элемент, які напачатку граў ролю правадніка ў працэсе распаўсюджвання гарадскога права, перадаваў узоры, ужо мадыфікаваныя праз уплыў польскіх стасункаў. Іх лягчэй было адаптаваць да ўмоў, якія панавалі на Літве і Русі. Відавочна, аднак, што распаўсюджванне гарадскога права было вынікам пэўнае ступені урбанізацыі Вялікага Княства, задавольваючы патрэбы яго мяшчанства.

Звязаны з наданнем магдэбургскага (хэмінскага) права судовы імунітэт, які выводзіў места з-пад прысуду вялікакняскіх намеснікаў і дзяржаўцаў, спалучаўся з адхіленнем ад гарадскіх жыхароў айчынных сістэм права. Прывілеі, пачынаючы ад берасцейскага (1390 г.), падкрэслівалі, што наданне гарадскога права азначала скасаванне правоў: літоўскага, рускага, магчыма, што і польскага, а таксама мясцовых звычаяў, і ўвод узамен іх магдэбургскага або хэмінскага права. За ўзор напачатку браліся Кракаў і Люблін, пазней найчасцей стольная Вільня.

На практыцы, аднак, літоўскае і рускае права досьць шырока ўжывалася ў юрысдыкцыі местаў Вялікага Княства. Калі ў 1501 г. была распачата кадыфікацыя літоўскага права, меркавалася напэўна, што яна ахопіць і места на магдэбургскім праве. У акце Аляксандра ад 1503 г., які змяшчаў наданне менскага войтаўства з утрыманнем, праз чатыры гады пасля атрымання Менскам магдэбургскага права «на вечныя часы» манарх, напэўна па просьбе атрымальніка, увёў

агаворку: «*А если быхмо право майтборское в месте Минском зламали, и мы однако не маєм его з того войтства рушити и тот его третий судовыи грош з судов маєт ему таки наместник менский выдавать, который ли коли Менеск от нас держсал*»¹⁵². У рэшце рэшт да скасавання магдэбургскага права ані ў Менску, ані ва ўсёй дзяржаве не дайшло, хоць на існаванне адпаведнае тэндэнцыі паказвае прыклад Слуцка, дзе яго паны — князі Алелькавічы — скасавалі ў tym жа 1503 г. магдэбургскае права, увёўшы «гродскае права», або замкавую юрыдыкцыю, якой і падпарадкавалі мяшчан. Падобным чынам амаль праз сто гадоў у Наваградку ў 1613 г. была ўведзена юрыдыкцыя ваяводы над мяшчанамі, якія дагэтуль падлягали гарадской юрыдыкцыі, хоць гэта і супярэчыла прынцыпам магдэбургскага права. Такі стан быў дасягнуты ў выніку перамоваў паміж мяшчанамі, ваяводам і манархам. З ініцыятывай уніфікацыі юрыдыкцыі на ўсім аблшары ваяводства выступіў ваявода і свайго дамогся¹⁵³.

Наогул жа магдэбургскае права не толькі захавала ў прывілеяваных местах абавязковую сілу, але, шырачыся тэрытарыяльна, распаўсюджвала і знаёмась з яго прынцыпамі і правіламі. Тут адыгралі істотную ролю надрукаваныя ў Польшчы тэксты магдэбургскага права, пачынаючы ад змешчаных у Статуте Ласкага (1506). Распаўсюджаны быў у Вялікім Княстве і кампендыюм магдэбургскага права Я. Ц. Тухольчыка «*Farrago actionum*» [«Працэсуальная трасянка»] (выдадзены ў 1531 г., ён дачакаўся ў XVI ст. ажно 7 выданняў), далей лацінскі пераклад М. Я. Яскера «Саксонскага Люстэрка і Магдэбургскага Вайхбільду», а перадусім публікаваныя з сярэдзіны стагоддзя на-польску творы Барталамея Граіцкага і Паўла Шчэрбіча «*Speculum Saxonum (...) porzqdkiem abecadla (...) na język polski wiernie przelożone*» [«Саксонскае люстэрка (...) у алфавітным парадку (...) дакладна перакладзенае на польскую мову»] (1581). Творы Граіцкага і Шчэрбіча (распаўсюджваліся і ў перапісаным выглядзе), на якія часта спасылаліся адвакаты ў гарадскіх судах, шырэлі знаёмства з магдэбургскім правам і — як вынікае з доследаў Ф. Тарапоўскага — паспрыялі ўмацаванню яго пазіцыяў у гарадской судовай практицы на Літве і Беларусі¹⁵⁴.

Паралельна ў гарадах распаўсюджвалася паспалітае права ў выглядзе Літоўскіх Статутаў. У цытаваным ужо пры-

вілеі Суражу ад 1570 г. Жыгімонт Аўгуст, гарантуючы мяшчанам асабістую вольнасць і права ўласнасці, сцвярджаў, што судзіць іх будуть паводле паспалітага права¹⁵⁵, г. зн. II Статута, які гаспадар пацвердзіў у 1565 г., патрабуючы, каб «вже тым статутом новым судилися и справовалися все станы однаким порядком (...) перед врядники на суды от нас высажоными»¹⁵⁶. Чарговыя Статуты служылі асновай юрысдыкцыі і ўдачыненні да мяшчан непрывілеяваных местаў.

Мяшчане местаў на магдэбургскім праве маглі таксама — як вынікае з III Статута — падпарадкавацца агульнаму праву, калі выказалі на гэта згоду. Арт. 35 раздзелу III, падкрэсліваючы асаблівую прывілеяванасць віленскіх мяшчан, сцвердзіў: «Ведь же хто бы з мещан наших Виленских кому что записом своим добровольным отступивши, права своего выполнити обовязался, то сим статутом сужено и сказано быть иметь подле обязательков каждого». Той жа артыкул прадугледжваў, што ў спрэчках паміж шляхтай і мяшчанамі суды местаў, якія заставаліся на магдэбургскім праве, «не майдебурскім (...), але сим статутом шляхте з мещан суд и справедливость винеся чинити повинни будуть», за вы-ключэннем віленскіх мяшчан, якія, паклікныя да суда ў справах аб забойстве, ранах, збіцці і паклёпе на шляхціца, павінны былі, у сілу адмысловых прывілеяў, адказваць за гэтых злачынствы перад гарадскім судом, хоць у выпадку асуджэння неслі пакаранне, прадугледжанае Статутам. Яшчэ раней, у 1522 г., прывілей для Воінава вывеў запад юрысдыкцыі гарадскога суда справы, якія належалі да чатырох гродскіх артыкулаў, перадаючы іх суду гаспадара альбо ягоных чыноўнікаў¹⁵⁷. У гэтым рашэнні выразна відаць польскі ўплыў, хоць у Кароне такое выключэнне тычылася земскіх судоў, а не гарадской юрысдыкцыі. Усе гэтая пасстановы мелі на мэце павышаць прывілеяванасць шляхты як паноўнага класу і адпавядалі тагачасным суадносінам сіл у грамадстве¹⁵⁸.

Судовая ўстава места Орши 1621 г., зацверджаная праз два гады Жыгімонтам III Вазам, выразна сцвярджала, што места ўзяло сабе за ўзор судовую ўставу Вільні, кароннае права і Статут Літоўскі¹⁵⁹. За злачынствы паклёпу і фальшивай прысягі яна ўводзіла нормы III Статута, бо *декларации до скончалое в праве меским не выражено*. Але выплату доўгу

шынкару яна рэгулявала паводле старадаўняга звычаю, а кажучы пра святочныя дні, вольныя ад працы, адкідала магдэбургскае права з наступным характэрным абгрунтаваннем: «*Иже се в месте оршанским уси обывателе места сего Русь, наследовце суть старожитное религии закону греческого послушенства церкви всходнее, мези которыми отчасти найдутся люди римского закона*». Як відаць, праватвочасць прынамсі некаторых местаў Вялікага Княства імкнулася да сінтэзу магдэбургскага права на віленскі ўзор, паспалітага права, сфармуляванага ў Статутах, і мясцовых звычаяў.

У некаторых прывілеяваных прыватных местах, нягледзячы на наданне ім магдэбургіі, правасуддзе адбывалася паводле статутовага права. Для Слуцка гэтую практыку санкцыянувала выдадзеная ў 1662 г. устава Багуслава Радзівіла. Згодна з яе пастановамі, замкавы суд судзіў паводле III Статута Літоўскага, за выключэннем справаў аб спадчыне, якія падлягалі нормам магдэбургскага права¹⁶⁰. Характэрна, што гэтую норму ўладальнік Слуцка выдаў праз дзесяць гадоў пасля новага надання месту магдэбургскага права, пацверджанага (у 1653 г.) соймавай канстытуцыяй.

А князь Міхал Казімір Радзівіл, пацвярджаючы ў жніўні 1654 г. нясвіжскім мяшчанам іх правы і пашыраючы абыгпадатковых ільготаў, вызначыў, што апеляцыйны суд нясвіжскага княства будзе збірацца на замку ў Нясвіжы (а не ў іншым месцы) і будзе разглядаць апеляцыі мяшчан паводле магдэбургскага права, а не Статута Літоўскага. Пасля спустошання Нясвіжа ў вініку ваенных дзеянняў князь, пацвярджаючы праз тры гады (5.VI.1657) гарадскія правы, выдаў па просьбе мяшчан універсал, адрасаваны свайму намесніку, у якім між іншым наказваў яму не судзіць мяшчан у замкавым судзе, дзе ўжываліся, хутчэй за ўсё, Статут Літоўскі і, верагодна, княскія судовыя ардынацыі¹⁶¹.

У прывілеяваных местах мы часта сустракаемся і са старавімі судовымі ўстановамі. У XVI ст. у Горадні выступаў копны суд з вельмі старою метрыкай, а ў першай палове XVII ст. засведчана існаванне «акопы» ў Слоніме (1611 г.) і ў Слуцку (1620 г.)¹⁶². «Капа» вядома таксама на Ўкраіне ў Жытоміры (1586 г.)¹⁶³. Гэтыя суды функцыянувалі — як можна меркаваць — на падставе Статутаў Літоўскіх, а можа і звычэвага права.

Вось жа, магдэбургскае права ў местах Вялікага Княства заўсёды заставалася ў суперніцтве з айчыннымі законамі і з «паспалітым правам», сабраным у трох Літоўскіх Статутах. Гэта выявілася, м. ін., на працэсе двух радцаў места Берасця ў першай палове XVII ст., пра які піша З. Каўыскі, дзе бакі спасылаліся па чарзе на III Статут і магдэбургскае права. Паказальна, што адзін з бакоў цвердзіў, што другі бок, спасылаючыся на «*Vaihbuld*», «мыліць вочы, выводзіць у поле, збівае з дарогі»¹⁶⁴.

Гэтае спаборніцтва, аднак, не можа служыць аргументам на карысць канцэпцыі З. Рымашэўскага, згодна з якім нямецкае права, з прычыны яго феадальнага паходжання, было правам вясковым і магло ўжывацца ў местах таму, што, «відавочна, местаў паводле свайго характару недалёка адыходзіліся ад вёскі»¹⁶⁵. У Вялікім Княстве магдэбургскае (ці хэлмінскае) права было выключна гарадскім правам, а яго распаўсюджванне было звязана з урбанізацыйнымі працэсамі¹⁶⁶, хоць уплывалі на яго і іншыя фактары, пра якія ішлося вышэй. Таму вырашальную ролю грала не паходжанне, а функцыя, якую спаўняла дадзеная сістэма права¹⁶⁷. Інакш было б немагчыма высветліць і ролю рымскага права ў новыя часы. Падобна было і з «Саксонскім Люстэркам», якое — дадамо — Магдэбург дапоўніў мяшчанскім «*Vaihbuld*ам».

12. Рысы ладу местаў у Вялікім Княстве

Падсумоўваючы назіранні над рысамі ладу местаў на магдэбургскім праве ў Вялікім Княстве Літоўскім, трэба падкрэсліць іх наступныя ўласцівасці:

1) Павольнае распаўсюджванне магдэбургіі, якая напачатку абмяжоўвалася некалькімі местамі з Вільнію на чале. Узмацнілася яно з канца XV ст., а ва ўсходніх частцы дзяржавы і ў прыватных уладаннях — толькі з другой паловы XVI ст.

2) Факт, што нямецкае права, як у магдэбургской, так і ў хэлмінскай яго разнавіднасцях, было ў Вялікім Княстве абмежавана выключна местамі, але і тут ані не было паўсюдным.

3) Значная дыферэнцыяцыя абсягу самакіравання, утрымання і прэрагатыў войта, паўнамоцтваў магістрата, а так-

сама правоў і павіннасцяў мяшчан у залежнасці ад зместу выдадзенага прывілею і ўзору, г. зн. правоў места, на якім такі прывілей грунтаваўся.

4) Нераўнамернасць у распаўсюджанні гарадскога права ў местах у залежнасці ад рэгіёну; асабліва высокая канцэнтрацыя хэлмінскага права на Падляшшы і адносна рэдкае — і пазнейшае ў часе — з'яўленне прывілеянных месцаў ва ўсходній частцы Вялікага Княства, дзе захавалі перавагу места на рускім праве — цэнтры воласцяў. Радзей і пазней выступалі магдэбургі і ў прыватных местах і мясцечках. Разам з тым існавалі пэўныя прынцыпы, якія тычыліся ўсяго гарадскога насельніцтва незалежна ад статусу места. Перадусім да іх належала прынцып «паветра горада робіць вольным», які на працягу XVI ст. зазнаў далёкасажныя абменаванні ў інтарэсах феадальных паноў.

5) Паэтапнае наданне месту прывілеяў, што вяло ад надання малога магдэбургскага права да надання вялікага, т. зв. поўнага гарадскога права. Гэтае апошняе часта было звязана з сацыяльнай актыўнасцю гарадскога насельніцтва. У другой палове XVI і ў першай палове XVII ст. гэта было вынікам перадусім росту таварынскіх гаспадаркі, стымулюванае аграрнаю рэформай, г. зв. валочнай памерай¹⁶⁸.

6) Зацікаўленасць манарша ўлады ў надаванні местам магдэбургскага права, выкліканая перадусім агульнагаспадарчымі і фіскальнымі меркаваннямі, але і іншымі таксама, як напр. прыцягненне новых жыхароў, арганізацыя абароны і г. д. Немалаважным, асабліва ў дачыненні да стольнае Вільні, быў і элемент прэстыжу.

7) Супраціў надаванню прывілеяў на магдэбургскае права зыходзіў з боку мясцовых адміністратораў — ваяводаў, намеснікаў, дзяржаўцаў і старастаў, якія трацілі як уладу, так і кропінцу даходаў. Адгэтуль вынікалі шматлікія канфлікты, але і кампрамісы, якія вялі да падзелу ўлады ў месце з частковым захаваннем юрысдыкцыі і даходаў гаспадарскага чыноўніка, якія выступаў у гэтым выпадку як галоўны войт.

8) Прыналежнасць войтаў буйнейшых гаспадарскіх местаў да ўладнай эліты Вялікага Княства, што вяло да выкарыстання ў кіраванні местамі намеснікаў — ляньтвойтаў. Але войты меншых местаў паходзілі звычайна з мяшчанскае «вярхушкі», хоць нямала было сярод іх і баяраў — шлях-

ты, вылучаных на гэтую пасаду панамі, якія ім патранавалі. Выхуп войтаўства местамі быў позней і непаўсюднай праяваю. Таму войт у Вялікім Княстве доўга захоўваў сваю асобнасць ад гарадскога самакіравання, выступаючы або самастойна, або як прадстаўнік пана места — гаспадара ці прыватнага ўладальніка.

9) Дыферэнцыяцыя складу магістрата ў залежнасці ад часу ўзнікнення і судансін грамадскіх і сацыяльна-канфесійных сіл у месце. Для значнае часткі местаў быў характэрны парытэт каталікоў і праваслаўных сярод бурмістраў і радцаў. У найбуйнейшых местах — такіх, як Вільня і Магілёў — удзел у кіраванні атрымала і асобнае прадстаўніцтва паспольства. У іншых месцах яно не выступала асобна, бо прадстаўнікі цэхаў і мяшчан-домаўладальнікаў удзельнічалі ў кіраванні местам на агульных асновах¹⁶⁹.

10) Адсутнасць адміністрацыйна-гандлёвай еднасці местаў з прычыны існавання — ад пачатку — замкавых, духоўных ці панскіх юрыдык. Месты больш ці менш паспяхова бараніліся ад выкупу гарадскога нерухомасці шляхтай і ад «выломлівання» з-пад гарадскога права месцічаў, якія мелі аселішча ў яе ўладаннях.

11) Факт, што судовае магдэбургскае (адпаведна хэлмінскае) права ніколі не атрымала выключнасці ў местах Вялікага Княства. Звычаёвае літоўскае і рускае права, а потым агульнае права, кадыфікаванае ў Статутах Літоўскіх, не толькі дзейнічалі ў непрывілеяваных местах і юрыдыках, але і спаборнічалі з нямецкім правам на тэрыторыі прывілеяваных местаў.

Гэтая дваістасць ладу складае істотную рысу гарадской арганізацыі на тэрыторыі Вялікага Княства, адрозннюю ад ладу местаў у Карапалеўстве Польскім. Адгэтуль вынікае неабходнасць улічваць у пазнейшых доследах, наколькі дазваляюць крыніцы, лад не толькі местаў на магдэбургскім (хэлмінскім) праве, але і непрывілеяваных местаў і мястэчак, якія складалі значную частку гарадское сеткі Вялікага Княства¹⁷⁰.

¹ Агульную харектарыстыку ўрбанізацыйных працэсаў у Вялікім Княстве даў Г. Лаўманскі: H. Łowmiański. «Wchody» miast litewskich // Ateneum Wileńskie, t. I, 1923, s. 402–404, 421–453.

² З. И. Ко пыс ский. Эко номи чес кое раз ви тие го ро дово в Бело рус сии в XVI — пе рвой по ло вине XVII в., Минск, 1966; S. Alexandrowicz. Mias ta białoruskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Kwartalnik Historyczny, R. LXXV, 1968, № 2, s. 411–420; А. П. Грицкевич. Час тновла дель чес кие го ро да Бело рус сии в XVI–XVIII вв., Минск, 1975.

³ S. Alexandrowicz. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku // Acta Baltico-Slavica, t. VII, 1970, s. 47–108 (там са ма напачатку па ра ѹнанне іншых прац аўтара, датычных местаў і мястечак Вялікага Княства ў XVI–XVII стст.) i Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim // Kwartalnik Historii Kultury Materiałnej, R. XXVIII, 1980, zesz. 3, s. 413–427.

⁴ J. Ochmański. Historia Litwy, wyd. 2, Wrocław, 1982, s. 99–101, 156–157; M. Kosman. Historia Białorusi. Wrocław, 1979, s. 84–85.

⁵ С. Александровіч, здає цца, пераацэнъвае абарончую ролю мястечак пры замках (Geneza i rozwój sieci, s. 52). У адро зненне ад умацаваных местаў, яны не адыгрывалі значнае ролі.

⁶ С. Александровіч (Geneza i rozwój sieci, s. 53–54) асобна разглядает места і мястечкі, якія ўзікалі пры катэдрах, касцёлах і кляштарах.

⁷ S. Wysłouch. Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskim do połowy XVI w. Wilno, 1936.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России (далей АЗР), т. II, № 149/I, с. 183.

⁹ В. И. Пичета. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в литовско-русском государстве (1 изд. — 1917), изд. 2, Москва, 1958, с. 424.

¹⁰ H. Łowmiański. Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomiarów wólczych // Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego, Poznań, 1983, s. 466–506; Handel Mohylewa w XVI wieku // ibidem, s. 507–533.

¹¹ Русская Историческая Библиотека (далей: РИБ), т. XXX, кал. 5516, арт. 14.

¹² S. Alexandrowicz. Geneza i rozwój sieci, s. 60–63, дзе падае цца таксама спіс местаў і мястечак Літвы і Беларусі да паловы XVII ст. (с. 63–89).

¹³ Ён жа. Miasta Białorusi, с. 413, пагаджае цца з гэтаю лічбай жыхароў местаў, пададзеную Капыскім, пры тым, што прымае вышэйшую лічбу — 7 чалавек на дым. Падобна ж выказывае цца і Ю. Можы: J. Morzy. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w drugiej połowie XVII wieku, Poznań, 1965.

¹⁴ М. Ф. Владими рский-Буданов. Немец кое право в Польше и Литве, Петербург, 1868, аса бла ва с. 109–126.

¹⁵ В. Антонович. Исследования о городах в юго-западной России по актам 1432–1798 гг. // Архив Юго-Западной России, т. 1, ч. V, Киев, 1870.

¹⁶ А. Павинский. О немецком праве в Польше и Литве г. Владимира-Буданова. Разбор (...) удостоенный золотой Уваровской медали, Петербург, 1871, с. 51. Пар. скарочаны выклад гэтага ж польску: Biblioteka Warszawska, 1872, т. I, с. 472–483.

¹⁷ W. A. Maciejowski. Historia miast i mieszkańców w krajach dawnego państwa polskiego od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku. Z materiałów pozostałych po śp. W. A. Maciejowskim do druku przygotował Michał Rawita-Witanowski // Roczniki Tow. Przyjaciół Nauk Poznańskiego, t. XVII, 1890, s. 207 i passim.

¹⁸ М. Любавский. Областное деление и местное управление литовско-русского государства во времена издания первого литовского Статута, Москва, 1892, с. 496–522, 635.

¹⁹ М. Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах, т. I, Киев, 1901, с. 275; ён жа. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке, Киев, 1905, с. 42.

²⁰ Ф. В. Тарановский. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование, Варшава, 1897, с. 22.

²¹ В. И. Пичета. Аграрная реформа, с. 424.

²² А. С. Грушевский. Города Великого Княжества Литовского в XIV–XVI ст. Их старина и борьба за старину. Киев, 1918.

²³ Нарыс гісторыяграфіі местаў Вялікага Княства да рэвалюцыі даў: А. Дворничэнко. Русские дореволюционные историки огородском строе Великого Княжества Литовского // Генезис и развитие феодализма в России, Ленинград, 1983, с. 90–102.

²⁴ В. Дружыц. Беларуская местаў ў гісторычнай літаратуры // Гісторычно-Археалёгічны Зборнік, т. I, Менск, 1927, с. 250–276. Гэта быў першы раздзел рыхтаванае аўтарам працы пра местаў Вялікага Княства, пераду сім беларускія, на магдэбургскім праве, некаторыя часткі з якое з'явіліся ў выглядзе асобных артыкулаў. Да іх належыцца між іншым: Войты і іх улада ў беларускіх гаспадарскіх местах з майдэборскім правам // Запіскі Аддзяленія Гуманітарных Навук БАН, кн. 3, Працы клясы гісторыі, т. II, Менск, 1928, с. 241–298; Магістрат у беларускіх местах з майдэборскім правам у XV–XVI ст. // ibidem, кн. 8, т. III, 1929, с. 373–452.

²⁵ З. И. Копысский. Экономическое развитие городов Белоруссии; Магдебургское право в городах Белоруссии // Советское славяноведение, 1972, № 5, с. 26–41; яго ж. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. Минск, 1975.

²⁶ А. М. Карпачев. Феодальные юридики в королевских городах Белоруссии XVII–XVIII веков // Советское славяноведение, 1968, № 6, с. 27–38.

²⁷ А. П. Грицкевич. Частновладельческие города Белоруссии; Кіраванне прыватнайадальніцкіх гарадоў Беларусі без магдэбургскага права (XVI–XVII ст. ст.) // Весці Акадэміі Навук БССР, серыя грамадскіх науак, 1974, № 4, с. 49–58.

²⁸ Ю. Юргинис. Судьба магдебургского права в литовских городах // История СССР, 1975, № 4, с. 145–155.

²⁹ В. Д. Отамановский. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Во просы истории, 1958, № 3, с. 122–135.

³⁰ З. И. Копыssкий. Экономическое развитие городов, с. 43–44.

³¹ На анахранічнасць такога падзелу і цяжкасці, якія з яго вынікаюць, звярталі ўвагу С. Александровіч (S. Aleksandrowicz. Miasta Białorusi, s. 415) і Ю. Бардах у рэцензіі на: Н.Н. Улащик. Очерки по археографии и источнико ведению истории Белоруссии феодального периода (М., 1973), надрукаванай у «*Studia Źródłoznawcze*», т. XIX, 1974, с. 218.

³² S. Kutrzeba. Historia ustroju Polski w zarysie, t. II: Litwa, wyd. 2, Lwów–Warszawa, 1921, s. 70–73, 149–150.

³³ H. Łowmiański. «Wchody» miast litewskich // Ateneum Wileńskie, t. I, 1923, s. 398–465 і т. II, 1924, s. 1–30; ён жа. Handel Mohylewa w XVI w.; ён жа. Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomijery wło cznej. Гл. заў. 10.

³⁴ I. Jaworski. Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiełońskiej // Wileński Rocznik Prawniczy, t. V, 1931, s. 197–352. Аўтар разгледзеў нашае пытанне на матэрыяле чатырох местаў: Вільні, Берасця, Луцку і Дзісны, якія прызнаў за тыповыя.

³⁵ S. Wysłouch. Posługi komunikacyjne w miastach W. Księstwa (гл. заў. 7); яго ж. Uwagi o przyczynach rozwoju Mohylewa w XVI i XVII wieku // Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego USB, t. I, Wilno, 1939, s. 331–336 (змяшчаюць палеміку з працамі Г. Лаўмянскага, гл. заў. 33).

³⁶ W. Kowalenko. Geneza udziału stolecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczypospolitej // Ateneum Wileńskie, t. III, 1926, s. 327–373; t. IV, 1927, s. 79–137.

³⁷ A. Wawryńczyk. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV–XVI wieku, Wrocław, 1951, s. 110–240.

³⁸ J. Ochmański. W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku // Studia Historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego, Warszawa, 1958, s. 279–294.

³⁹ W. Jarmolik. Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku // Przegląd Historyczny, t. LXXIII, 1982,

z. 1–2, s. 23–44. Тамсама зводка прац, прысвечаных паасобным мес-там Падляшша (заў. 8).

⁴⁰ B. Ziembala. Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // Miasta doby feudalnej w Europie śródkowej-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne, Warszawa-Poznań-Toruń 1976, s. 67–97.

⁴¹ W. Kowalenko. Geneza, s. 336; J. Jaworski. Op. cit., s. 300.

⁴² Акты літоўско-рускага го сударства, изд. М. Довнап-Запольскій, т. I, Москва, 1899 (далей: АЛРГ), № 1, с. 1–2.

⁴³ Тамсама, № 3, с. 3–5.

⁴⁴ J. Jaworski. op. cit., s. 301.

⁴⁵ Тамсама, с. 308 і ніжэй; В. Дружчыц, Магістрат, с. 380–386.

⁴⁶ АЛРГ, № 59, с. 84–86. Гл. таксама: A. Jabłonowski, Podlasie // Žródła Dziejowe, t. XVII, cz. 2, Warszawa, 1909, s. 73–74.

⁴⁷ J. Jaworski. Op. cit., s. 319.

⁴⁸ Н. П. Коўальскій. Исто чніко ведение со ціяльно-экономіческой истории Украіны. XVI — первая половина XVII века, ч. VII: Акты о городах, Днепропетровск, 1983, с. 7.

⁴⁹ А. С. Грушевский. Города Великого Княжества, с. 236–240.

⁵⁰ А. Дворніченко. О предпосылках введения магдебургского права в городах западно-русских земель в XIV–XV вв. // Вестник Ленинградского университета, № 2, вып. 2: История, язык, литература. Ленинград, 1982, с. 105–108. Поднепровские и Подвинские волости Великого Княжества Литовского в XV–XVI вв. // ibidem, № 8, вып. 2, 1983, с. 92–94.

⁵¹ АЗР, т. I, № 207 (з XII.1503); Ф. Тарновский. Обзор, с. 36; Каталог документів із історії Києва XV–XIX ст., Київ, 1982, з уступкам Ф. П. Шаўчэнкі, с. 34.

⁵² W. Jarmolik. Op. cit., s. 31 (Бельск); АЛРГ, № 59, с. 84–84 (Драгічын); тамсама, № 75, с. 99–100 (Мельнік).

⁵³ А. Бурдзейка. Нарыс соціальна-економічнага жыцця месца Наваградка ў XVI сталецьці // Гістарычна-Археалёгічны Зборнік, т. I, Менск, 1927, с. 160.

⁵⁴ АЛРГ, № 125, с. 142–144.

⁵⁵ М. Довнап-Запольскій. Государственное хозяйство, с. 335 і В. Дружчыц. Войты і их улада, с. 235.

⁵⁶ Пар. S. Russocki. Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV–XV wieku // Przegląd Historyczny, t. LV, 1964, z. 2, s. 189–195.

⁵⁷ W. Jarmolik. Op. cit., s. 30. Пра хэлмінскае права з навукова-папулярным падыходам піша Здрайкоўскі: Z. Zdrojkowski. Prawo chełmińskie, powstanie, rozwój i jego rola dziejowa // Dzieje Chełmna i jego regionu, Toruń, 1968, s. 481–535, і ў кнізе: Zarys dziejów prawa chełmińskiego 1233–1862, Toruń, 1983. У найноўшай навуковай літаратуры гл. на гэтую тему: K. Kamińska. Sądownictwo miasta Torunia

w XVII wieku na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski, a takсама J. Sondel. *Studio nad prawem rzymskim // Ius culmense, Zeszyty Naukowe UJ, DCXVII, Warszawa-Kraków, 1984.* У цэльым пытанне хэлмінскага права і яго стасунку да магдэбургскага застаецца адкрытым.

⁵⁸ А. Грицкевич. Частновладельческие города, с. 183; K. Jabłonksis. *Istorija i radosztinių*, Vilnius, 1979, s. 190. Парап. T. Ostrowski. *Prawo cywilne narodu polskiego*, wyd. 2, t. I, Warszawa, 1787, s. 33, які падае, што на хэлмінскім праве аблажданы месты Нарва і Кляшчэлі на Падляшшы, а таксама «некаторыя літоўскія, як у Пінскім павеце». Аднак тут ідзеца не пра Пінск, які атрымаў магдэбургскае права ад Стэфана Баторыя. Варта, аднак, дадаць, што Сакалоў-Падляскі ў драгічынскім павеце ўжо ў 1424 г. быў лакаваны на серадскім праве. Гл. В. Пичета. Аграрная реформа, с. 425, і W. Jarzmilik. Op. cit., s. 28.

⁵⁹ АЗР, т. III, № 28. Пар. Ц. Сыцяпанай. Гісторыя места Magiёva да наданьня яму майдэборскага права (1577 г.) // Запіскі Адзьдзелу Гуманітарных Наук к БАН, кн. 3: Працы клясы гісторыі, т. II, Менск, 1928, с. 343.

⁶⁰ АЗР, т. III, № 77, с. 203. Гл. таксама заув. 59.

⁶¹ S. Wysłouch. *Uwagi o przyczynach rozwroju Mohylewa*, s. 332.

⁶² Беларускі Архіў (далей: БА), т. I, № 4, с. 32–34.

⁶³ АЗР, т. I, № 95.

⁶⁴ АЛРГ, № 78, с. 101–103.

⁶⁵ Таксама, № 125, с. 142–144. Назва «Новае Места» не прыжылася.

⁶⁶ АЛРГ, № 140, с. 158–159; № 194, с. 21–228. У гэтым другім акце ад 6 красавіка 1529 г. Жыгімонт I Стары надаў Нарве *ius theutonicum quod vocatur magdeburgense* [нямецкае права, якое за- вецца магдэбургскім].

⁶⁷ Таксама, № 148, с. 168.

⁶⁸ Таксама, № 159, с. 118–183 (1522 г.).

⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далей: АЮЗР), т. I, № 95 (1531 г.): жыхары Воіна сцвярджаюць, што гаспадар казаў асяліць іх на валоках, по ўвалоках і агародах, абяцаючы ім па асяленні надаць магдэбургскае права. Цяпер яны, ужо асяліўшыся, разам з войтам просяць аб наданне гарадскога права. Гаспадар, задавальняючы іх просьбу, надае ім такія правы, «як и в месте нешом Берестейском мяшчане ся справуют».

⁷⁰ A. Wawrzynczyk. Op. cit., s. 222–224.

⁷¹ Архив Юго-Западной России (далей: Арх.Ю.-З.Рос.), ч. V, т. I, № 4, с. 12: «...ipsam (civitatem ?uck) de iure ruthenico seu wolynskie aut alio quacumque, prius tento, in ius theutonicum quod magdeburgense dicitur, transferimus» [яго (места Луцк) з русінскага права, альбо

валынскага ці яшчэ якога, раней трыманага, на нямецкае права, што магдэбургскім завещаца, пераводзім].

⁷² АЗР I, № 159 (Полацк); АЛРГ, № 1414, с. 159–161 (Мілейчыцы).

⁷³ Bibl. UW, Dział rękopisów, q 354; Kopia z Metryki Koronnej, ks. 1057, f. 113v-118; АЗР III № 50, с. 155.

⁷⁴ А. Грицкевич. Частновладельческие города, с. 182–183.

⁷⁵ W. Jarmolik. Op. cit., s. 33.

⁷⁶ В. Пичета. Аграрная реформа, с. 426.

⁷⁷ АЗР, т. III, № 77, с. 204.

⁷⁸ АЗР, т. I, № 159. Перавод на магдэбургскася права гаспадар аб грунтоўяс жаданнем палепашыць становіща гарадскага насельніцтва, “штобы люди наши там живучыи, через урад добрый и справедливый были розмножены, тое место нашо з права литовского и русского и которое коли будет там держано в право немецкое майсторско е переменяем на вечные часы”.

⁷⁹ Гл. заўб. 58. Пар. А. Wawrzyńczyk. Op. cit., s. 224–231.

⁸⁰ O. Hedemann. Dzisna i Drūja — magdeburskie miasta, Wilno, 1934, s. 381–386.

⁸¹ S. Alexandrowicz. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i połowie XVII wieku // Rocznik Białostocki, t. I, 1961, s. 75.

⁸² A. Wawzyńczyk. Op. cit., s. 225; А. Грицкевич. Частновладельческие города, с. 189.

⁸³ А. Грицкевич. Op. cit., c. 186; яго ж. Древний город на Случи, Минск, 1985, с. 8–9.

⁸⁴ H. Łowmiański. Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dzisiejszych granicach (do r. 1795), Wilno, 1935, s. 79.

⁸⁵ Ю. И. Драгун. Орша в XVI — первой половине XVII в. (историко-экономический очерк) // Вопросы истории БССР, Минск, 1969, с. 10–11, 14. Аўтар уважае, што існаванне войта было доказам того, што места ўжо ў 1551 г., калі акты ўпершыню згадваюць пра яго, валодала малым магдэбургскім правам. Тым часам войты існавалі ў местах і мястечках, якія не мелі гэтага права. Найдайнейшым прыкладам тут можа служыць Бельск Падляскі, дзе ўжо ў 1430 г. Вітаўт увёў пасаду войта, але наданне магдэбургіі адбылося толькі ў 1495–1501 гг. (гл.: A. Jabłonowski. Podlasie, cz. 2, s. 72–73).

⁸⁶ АЗР, т. III, № 50, с. 155.

⁸⁷ H. Łowmiański. “Wchody”, cz. I, s. 402–403; S. Alexandrowicz. Miasteczka Białorusi i Litwy, s. 56; А. Грицкевич. Кіраванне прыватнаўладальніцкіх гарадоў, с. 50; яго ж. Частновладельческие города, с. 190.

⁸⁸ В. И. Пичета. Аграрная реформа, с. 346, пар. таксама с. 426.

⁸⁹ АІОЗР, т. I, с. 88.

⁹⁰ З. Копысский. Гродно. Исторический очерк, изд. 2, Вильнюс, 1964.

⁹¹ С. Думин. Смоленское воеводство в составе Речи Посполитой с 1618 до 1654 г. по материалам литовской Метрики (аўтарэфэрат), 1981, с. 1–18.

⁹² З. Копысский. Социально-политическое развитие городов, с. 171–183.

⁹³ Н. Ковальский. Источникование... ч. VII. Акты о городах, с. 20–31.

⁹⁴ АЗР, т. I, № 176, с. 200.

⁹⁵ РИБ, т. XX, кол. 133 (каля 1514).

⁹⁶ Тамсама, кол. 1265–1268 (1518). Гл. таксама: В. Пичета. Белоруссия и Литва, с. 327.

⁹⁷ АГАД, Копія Літоўскае Метрыкі, кн. 198, к. 234–235 (1527 г.).

⁹⁸ АЗР, т. III, № 4, с. 10–11.

⁹⁹ Н. Ковальский. Источникование... ч. VII. Акты о городах, с. 19.

¹⁰⁰ И. И. Лаппо. К истории со словного строя Великого Княжества Литовского. Конные мещане витебские в XVI столетии // Сборник статей, посвященных (...) Ключевскому, Москва, 1909, с. 254–276; З. Копысский. Социально-полит. развитие городов, с. 171.

¹⁰¹ Падрабязнае прадстаўленне ўтрымання войтаў, спосабаў іх прызначэння і паўнамоцтваў даў В. Дружчыц: (Войты і іх улада, с. 264); гл. таксама З. Копысский. Магдебургское право, с. 38; яго ж. Социально-политическое развитие городов, с. 85–93.

¹⁰² W. Rociecha. Krolowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia, т. III, Poznań, 1958, s. 137–138.

¹⁰³ АЛРГ, т. I, № 180, с. 203–204.

¹⁰⁴ В. Дружчыц. Войты, с. 267–269, і Т. Забела. Места Берасьцейске ў XVI сталецьці // Запіскі Адзьдзелу Гуманітарных Навук, кн. 8: Працы клясы гісторыі, т. III, Менск, 1929, с. 101.

¹⁰⁵ АЗР, т. II, № 77, с. 203–204. Пар. В. Дружчыц. Войты, с. 266–267, 271–272.

¹⁰⁶ В. Дружчыц. Войты, с. 266.

¹⁰⁷ Тамсама, с. 259.

¹⁰⁸ А. Грицевич. Частновладельческие города, с. 150. Гл. таксама З. Копысский. Социально-политическое развитие городов, с. 86–87, дзе паведамляецца пра інструкцыю 1603 г. аб спосабе выбару войта ў Нясвіжы і санкцыянаванні яго нага абрація панам места.

¹⁰⁹ В. Дружчыц. Войты, с. 257–258; J. Jaworski. Op. cit., s. 315–316.

¹¹⁰ АЛРГ, № 168, с. 191–192. Іншыя прыклады з абшару Падляшша падае Ябланоўскі: Jabłonowski. Podlasie, cz. 2, s. 74.

¹¹¹ Акты Виленской Археографической Комиссии (далей: АВК), т. VII, ч. 2A, № 7, с. 68.

¹¹² Тамсама, № 2, с. 61–62; № 3, с. 67.

¹¹³ Каталог документаў із історіі Кієва, с. 36–38. Гл. таксама: История Киева, т. I: Древний и средневековый Киев, Киев, 1982, с. 205–207.

¹¹⁴ З. Коўсікій. Соцыяльно-політическое развітие горадоў, с. 171–179.

¹¹⁵ АЗР, т. I, с. 179–181. Гл. таксама АЛРГ, № 90, с. 116 (1505): Распіска Аляксандра Палацкаму ляятвойту. Пра фармаванне ў Польшчы тэрміну *ляндвойт* ці *лянтвойт* у сэнсе намесніка войта (падвойчага) гл.: J. Mazurkiewicz. O zmianach treści termingu landwójt // Czasopismo Prawno-Historyczne, t. XIV, 1962, z. 2, s. 171–174.

¹¹⁶ О. Hedeman. Пр. cit., s. 19–23.

¹¹⁷ В. Дружыц. Войты, с. 252–253.

¹¹⁸ Тамсама.

¹¹⁹ Найдакладней дагэтуль прадстаўіў арганізацыю магістрату на прыкладзе некалькіх буйнейшых местаў Вялікага Княства апісаў В. Дружыц (Магістрат у беларускіх местах, с. 379–417). Гл. таксама З. Коўсікій. Соцыяльно-полятическое развітие горадоў, с. 95.

¹²⁰ W. Kowalenko. Geneza, т. II, с. 114–120.

¹²¹ RIB, т. XXVII, kol. 705.

¹²² В. Дружыц. Войты, с. 283.

¹²³ RIB, т. XXVII, kol. 739–744.

¹²⁴ В. Дружыц. Войты; З. Коўсікій. Соцыяльно-полятическое развітие горадоў, с. 90–93.

¹²⁵ З. Капыскі (оп. cit., s. 93) тлумачыць гэта палітычнаю слабасцю местаў, трактуючы — не зусім дакладна — адміністрацыйную зверхнасць войта над магістратам як вынік пазнейшых перамен. Тым часам гэтыя паўнамоцтвы прадугледжваліся самай канструкцыяй войта ўскай пасады.

¹²⁶ На гэта звяртае ўвагу А. Карпачоў: А. Карпачев. Феодальные юридики, с. 149. Падрабязную характеристыку юрыдыкі у местах Вялікага Княства даў В. Дружыц: В. Дружыц. Магістрат, с. 417–458. Гл. таксама З. Коўсікій. Соцыяльно-полятическое развітие горадоў, с. 30–45.

¹²⁷ Прывілей ад 1498 г. (АЗР, т. I, № 159, с. 179–181). Далейшую гісторыю канфлікту падрабязна выкладаў С. Віславіч: S. Wysłouch. Posługi komisjacyjne. Dodatek I, s. 169–182, паводле якога мы і цытуем адпаведныя акты.

¹²⁸ АЛРГ, № 191, с. 215–218. Гэтага дакумента не заўважыў С. Выслоўх у вышэй цытаванай працы.

¹²⁹ В. Дружыц. Магістрат, с. 426–427.

¹³⁰ Тамсама.

¹³¹ J. I. Kraszewski. Wilno od początków jego (...) do roku 1750, т.

I, Wilno 1840, s. 231, падкрэсліваў, “што часта вінаватыя ўцякалі з-пад аднае юрысыдкы і пад другую, а ў пагадненнях паміж кіраўніцтвамі трох частак места нават агаворвалася ўзаemная выдача гэтых ўцекачоў з вуліцы на вуліцу”.

¹³² J. Kurczewski. Biskupstwo wileńskie, Wilno, 1912, s. 109–112.

¹³³ В. Дружчыц. Maristrat, с. 426–427.

¹³⁴ РИБ, т. XXX, kol. 514.

¹³⁵ З. Коўсескій. Экономическое развитие городов, с. 29–30; Яго ж, Социально-политическое развитие городов, с. 30.

¹³⁶ З. Коўсескій. Экономическое развитие городов, с. 45–46.

¹³⁷ М. Любавскій. Областное деление, с. 521. Можна падаць і гаспадарскі акт 1566 г., які змяшчае забарону юрыдык у Наваградку (A. Burdzejka, s. 159).

¹³⁸ А. Грицкевіч. Частновладельческие города, с. 53–54.

¹³⁹ БА, т. I, с. 105. Пар. S. Wysłouch. Uwagi, s. 356.

¹⁴⁰ БА, т. III, с. 38. Пар. S. Wysłouch. Op. cit., s. 356–357.

¹⁴¹ З. Коўсескій. Магдэбургское право, с. 40.

¹⁴² Яго ж. Социально-политическое развитие городов, с. 25.

¹⁴³ АЗР, т. IV, с. 165. Пар. S. Wysłouch, Uwagi, s. 347 і З. Коўсескій. Социально-политическое развитие городов, с. 26–27: “Панам, князям, шляхте мешкан своих, как издавна не иметь”.

¹⁴⁴ З. Коўсескій. Социально-политическое развитие городов, с. 39.

¹⁴⁵ Тамсама, с. 44.

¹⁴⁶ S. Wysłouch. Posług i komunikacyjne, s. 52–126.

¹⁴⁷ И. Лаппо. К истории сословного строя Великого Княжества Литовского, с. 154.

¹⁴⁸ H. Łowmiański. “Wchody”, cz. 1, s. 398.

¹⁴⁹ А. П. Грицкевіч. Частновладельческие города, с. 156–157.

¹⁵⁰ J. Ochmański. W kwestii agrarnego charakteru miast, s. 280; там жа прадстаўлены і погляды Лаўмянскага на гэты прадмет.

¹⁵¹ На гэта звяртаў увагу між іншым А. Гальбан: A. Halban. Zur Geschichte des deutschen rechtes in Podoliens, Wolhynien und der Ukraine, Berlin, 1896, падкрэсліваючы няведение нямецкае мовы ўладамі магдэбургіі на гэтых землях (с. 83), што тычылася ўсея тэрыторыі Вялікага Княства. Яшчэ раней В. Антановіч аргументуваў гэтым фактам погляд, што ўвод нямецкага права на Літве тычыўся выключна гарадской арганізацыі, а ў гарадскіх судах ужывалася мяцшо вара (Исследования о городах, с. 66). З гэтым палемізуваў Ф. Тараноўскі (Обзор, passim), адзначаючы распаўсюджанасць у Вялікім Княстве польскіх юрыдычных прац аб магдэбургскім праве.

¹⁵² АЛРГ, № 80, с. 104–105.

¹⁵³ Zbiór dawnych dyplomatów i aktów Mińskiej gubernii, Mińsk, 1848, s. 58: “...и том я сам (сцварджаў ваявода) давно в том воевод-

стве моем упартывал, иж гдыбы тое место под одною юрыдыцыю и послушенством было, в лепшом порядку и помножению за помошчу Божкою статьбы могло". Пар. S. Wysłouch. Uwagi, s. 347–348.

¹⁵⁴ Ф. Тарановский. Обзор, с. 28, 33, 45.

¹⁵⁵ АЗР, т. III, № 50, с. 155.

¹⁵⁶ Там сама, № 38, с. 139.

¹⁵⁷ АЛРГ, т. I, № 159, с. 182.

¹⁵⁸ Таму З. Капыскі не мае рацыі, цвердзячы, што "іскі феадалаў да мяшчан разглядаліся на падставе Статуту, іскі мяшчан да феадалаў — згодна з магдэбургскім правам" (Соціяльно-политическое развитие городов, с. 46). Дадамо, што такога правіла, якое было поўнай працягласцю прынцыпу "*actor sequitur forum rei*" [“ісцец звяртаецца ў суд па месцы жыхарства адказчыка”], увогуле нельга было і ўяўіць.

¹⁵⁹ З. Коўсіцкій. Магдэбурское право, с. 39; яго ж. Соціяльно-политическое развитие городов, с. 127.

¹⁶⁰ А. Грицкевич. Частно владельческие города, с. 172. Рэчаіснасць была — як відаць — складанейшаю, чым вынікала з высноваў Ф. Тараноўскага, які абмяжаваўся выніяткамі з актаў (Обзор, с. 187–201), што сведчылі пра ўплывы прац Шчэрбіча і Граіцкага на гарадскую юрыдыкцыю, і падкрэсліў уплыў магдэбургскага права на Статуты Літоўскія, але прымінуў ролю Статутаў як права, якое дзейнічала і ў месцах.

¹⁶¹ А. Грицкевич. Социальная борьба горожан Белоруссии XVI–XVIII вв. Минск, 1979, с. 42–43. Гэтыя факты аўтар падае на падставе матэрыялаў АГАДу, Арх. Радзівілаў, dział XV, tek. 5, № 15.

¹⁶² Е. Орловский. Гродненская старина, ч. I, Гор[од] Гродна, Гродна, 1910, с. 62–63; З. Коўсіцкій. Магдэбурское право, с. 37.

¹⁶³ В. Отамановский. Развитие городского строя, с. 127.

¹⁶⁴ З. Коўсіцкій. Соціяльно-политическое развитие городов, с. 132.

¹⁶⁵ Z. Rymaszewski. Miejskość czy wiejskość prawa niemieckiego w Polsce // Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Hum.-Społ., seria I, z. 69, 1970, s. 75.

¹⁶⁶ Гэта падкрэслівае Матушэўскі: J. Matuszewski. Recepja prawa niemieckiego w Polsce i na Litwie // Łódzkie Tow. Naukowe. Sprawozdania z czynności i posiedzeń, R. XX, 1966, q 9, s. 7.

¹⁶⁷ Пар. B. Zientara. Źródła i geneza “prawa niemieckiego” (*ius teutonicum*) na tle ruchu osadniczego w Europie Zachodniej i Środkowej w XI–XII w. // Przegląd Historyczny, t. LXIX, 1978, z. 1, s. 47–71, які аніколкі не проціпастаўляе гарадское і вясковае права часоў асадніцтва, наадварот, адзначае іх супольныя рысы (асабістую вольнасць, судовую аўтаномію), вылучаючы як спецыфіку вясковага права адносіны да зямлі. Той жа аўтар у кнізе “*Henryk Brodaty i jego czasy*”,

Warszawa, 1975, s. 179 звярнуў увагу, што магдэбургскае права было то ю разнавіднасцю нямецкага права, якая адпавядала гарадскім ста-суникам.

¹⁶⁸ XVI і першая палова XVII ст. былі перыядам развіцця мес-таў Вялікага Княства і іх самакіравання, нягледзячы на супрацьлеглыя тэндэнцыі. Таму мы не падзяляем погляду А. Л. Харашкевіч (А. Л. Хорашкевіч. Некаторыя соцыяльно-политические предпосылки формирования правовой культуры литовских городов конца XV — начала XVI вв. // *Studia Maritima*, t. I, Warszawa, 1978, s. 56–57), згодна з якім з канца XV ст. почала расці перавага феадалаў над самакіраўнічай гарадской арганізацыяй, узмацнілася выцясненне мяшчан з гандлёвага абароту і “звужэнне сферы дзейнасці магдэбургскага права [i] паширэнне сферы дзейнасці права земскага” (с. 63). Адэкватней, хоць трохі лішне аптымістычна, падае стан рэчаў З. Капыскі (З. Копыцкій. Экономическое развитие городов, *passim*).

¹⁶⁹ Занадта далёка, на нашую думку, ідзе З. Капыскі, калі, кры-тყу ючы погляды В. Антановіча і В. Дружыца, цвердзіць, што маг-дэбургскае права ў Вялікім Княстве Літоўскім складала адзіную мадэль у выглядзе аднастайнае сістэмы арганізацыі гарадскога са-макіравання. Пры такім падыходзе заціраюцца істотныя адразненні і адметнасці, на якія мы звязталі ўвагу вышэй.

¹⁷⁰ На адсутнасць доследаў аб меншых местах і мястэчках звяр-таюць увагу В. Інкін і Д. Пахілевіч у рэцэнзіі на кнігу З. Капыскага “Экономическое развитие городов Белоруссии” (История СССР, 1967, № 2, с. 131).